

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम् ।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 12 ♦ પ્રકરણ : 07 ♦ સર્ગ અંક : 139

26 ઑક્ટોબર 2006

વાર્ષિક લવાજમ : £ 25 / £ 40

ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પરિપ્રેક્ષ્યમાં બ્રિટિશ ગુજરાતીઓ :

સમસ્યાઓ, પડકારો અને દિશાઓ

○ મકરન્દ મહેતા

આજે વૈશ્વિકરણના ધસમસતા પ્રવાહોને પરિણામે સ્થળાંતરો એવાં તો ઝડપી બન્યાં છે કે તેમાંથી 'ગ્લોબલ વિલેજ'નો ખ્યાલ ઉપર્યો છે. બીજી તરફ ગુજરાતીઓ હજારો વર્ષોથી દેશવિદેશમાં વસવાટ કરતી 'વેપારી કોમ' તરીકે પંકાઈ છે. તેને અનુરૂપ 'લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર' તથા 'જીવે જે કો નર ગયો, નાવે મંદિર માંલ્ય; જાય રળી જીવે થકી, તો પરિયા પરિયા ખાય.' જેવી મધ્યકાલીન કહેવતો આજે પણ જીવંત સ્વરૂપમાં ટકી રહી છે. વળી, આજે બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ મોટી સંખ્યા ધરાવે છે. તાજેતરની વસતિ ગણતરી આધારિત એક મોજણી અનુસાર, બ્રિટનમાં સૌથી મોટું વાર્ષિક જૂથ ભારતના મૂળ લોકોનું છે. તેમની સંખ્યા ૧૧ લાખની છે અને બ્રિટનની છ કરોડની વસતિનો આ બે ટકા ભાગ છે. બ્રિટિશ અખબાર "ધ ટાઈમ્સ"માંના આ હેવાલ અનુસાર, ભારતીયોમાં ૪૫ ટકા હિંદુઓ અને ૩૦ ટકા શીખો છે. બીજી પાસ, 'Ethnic Minorities in Britain' નામના ગ્રંથમાં ૧૯૯૧ની વસ્તી ગણતરીનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. તે મુજબ બ્રિટનની વસ્તી ૫.૮૯ કરોડ હતી. તેમાં ૫.૧૯ કરોડ (૮૪.૫%) અંગ્રેજો સહિત અન્ય ગોરાંઓ હતાં. પાંચ લાખ (૦.૯%) કાળાં કેરેબિયાઈઓ, ૨.૧૨ લાખ (૦.૪%) કાળાં આફ્રિકીઓ, ૮.૪૦ લાખ (૧.૫%) ભારતીયો, ૪.૭૬ લાખ (૦.૮%) પાકિસ્તાનીઓ, ૧.૬૩ લાખ (૦.૩%) બંગલાદેશીઓ અને ૧.૫૭ લાખ (૦.૩%) ચીનાઓ વસતાં હતાં. એ અરસામાં, ૮.૪૦ લાખ ભારતીયોમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી ૬.૬૦ લાખની હતી, અને આજે, તે વધીને લગભગ ૭.૭૦ લાખની છે. તેમાંથી ૨.૫૦ લાખ ગુજરાતીઓ તો બ્રિટનમાં જ જન્મ્યાં છે.

ગુજરાતીઓમાં દાઉદી વહોરા, ઈસ્માઈલી ખોજા, સુરતી સુન્ની વહોરા, ભરૂચી સુન્ની વહોરા તથા મેમણ જેવા મુસ્લિમો, હાલારી વિશા ઓશવાળ તેમ જ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના અન્ય જૈનો, ઈસાઈઓ તથા પારસીઓ વસે છે. હિંદુઓ મોટી સંખ્યામાં છે અને તેમાં બ્રાહ્મણ, વૈષ્ણવ વણિક, લોહાણા, લોહાણામાંથી છૂટા પડેલાં દેપાળાઓ (મૂળ એડનવાસીઓ પણ), ભાટિયા, કાછિયા, કણબી પટેલો અને પાટીદારો, કચ્છના લેવા અને કડવા પટેલો, અને હુંબાર, કોળી, મોચી, સુથાર અને દરજી જેવી જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. ૧૯૬૦ બાદ, બ્રિટનમાં શરૂ થયેલાં સ્થળાંતરો બતાવે છે કે ગુજરાતીઓ, ગુજરાત અને યુનિયન ટેરિટરી - દીવ અને દમણ ઉપરાંત યમન (એડન), મ્યાનમાર (બ્રહ્મદેશ),

જિલ્લ, ઝમ્બિયા, ઝિમ્બાબ્વે, સુદાન, દક્ષિણ આફ્રિકા, તેમ જ મોઝામ્બિકમાંથી પણ અહીં નાનીમોટી સંખ્યામાં આવ્યાં છે. મોટાં ભાગનાં ગુજરાતીઓ ટા-ઝાનિયા, કેન્યા અને યુગાન્ડા જેવા પૂર્વ આફ્રિકાના દેશોમાંથી હિજરત કરીને ૧૯૬૮ બાદ મોટી સંખ્યામાં આવ્યાં છે. યુગાન્ડાના તત્કાલીન પ્રમુખ ઈદી અમીને ૧૯૭૨માં સર્જેલા ભયંકર 'ધરતીકંપ'ને પરિણામે ગુજરાતીઓ સહિત એશિયાઈઓ કેવી ભારે સંખ્યામાં નિરાશ્રિત તરીકે બ્રિટનમાં હિજરત કરી ગયાં હતાં, તે વાત તો જાણીતી છે. આમ અમે (શિરીને અને મે) હાથ ધરેલો આ પ્રકલ્પ (ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ઈન બ્રિટન : ઍ હિસ્ટોરિકલ એન્ડ કન્ટેમ્પરરી પર્સપેક્ટિવ) અનેક રીતે અગત્યનો છે.

'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' તેમ જ વિચારપત્ર "ઓપિનિયને", ગુજરાતીનાં જાણીતાં ઈતિહાસકાર, વિદ્વાન વક્તા અને અભ્યાસી લેખક દંપતી ડૉ. શિરીન મહેતા તથા પ્રા. મકરન્દ મહેતાનો હાલમાં ત્રણ માસનો સફળ બ્રિટન-પ્રવાસ ગૌઠવ્યો હતો. રતિલાલભાઈ ચંદરયાની આગેવાની હેઠળ, ચંદરયા પરિવારે, આ સમૂળા પ્રકલ્પ સારુ, નોંધપાત્ર અને હુંફળી સખાવત કરી હતી. બ્રિટિશ ગુજરાતીઓને કેન્દ્રમાં રાખતાં આ પ્રકલ્પને સર્વસમાવિષ્ટ રાખવાનો તથા ચીલાચાલુ ને દેખીતા ચોકઠા બહાર પણ નજર દોડાવવાનો સતત પ્રયાસ રખાયો છે. અનેક નાનાંમોટાં લોકોને, વિવિધ સંસ્થાઓને તેમ જ હાંસિયા અંદરનાં ને બહારનાં પરિબળોને ય સક્રિયપણે સાંકળવાનો અહીં યત્ન થયો છે. રસોઈકામ સારુ અનેકવિધ સાધનસામગ્રીઓ અને વિગતમાહિતીઓ એકઠી કરવામાં આવી છે. હવે આ દંપતી પાસેથી, ટૂંકમાં, ભાવતાં ભોજન મળશે એવી આસ્થા છે. : તંત્રી

મુખ્ય પ્રશ્ન છે ગુજરાતીઓની વસાહતનાં અનેકવિધ પાસાંઓને સાંકળવાનો અને તેનું વર્ણન અને વિશ્લેષણ કરવાનો. બ્રિટનમાં વસવાટ કરતાં અને વિવિધ જ્ઞાતિઓ, કોમો અને વર્ગો તથા વર્ણો ધરાવતા ગુજરાતીઓને કઈ રીતે સાંકળવા ? જો સૈધ્ધાંતિક અને ખ્યાલાત્મક માળખાં વગર સાંકળવા જઈએ તો તે નરી હકીકતો અને વિગતોનો ગૂંચવાડિયો [chaotic] મહાસાગર બની જાય તેમ છે. ડાયસ્પોરાને તર્કબધ્ધ [orderly] રીતે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાની જરૂર છે. તેથી જ અમે બ્રિટનમાં ત્રણેક મહિનાના વસવાટ દરમિયાન જે અભ્યાસો કર્યા છે, તેને આધારે અમે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછીને આ મુદ્દાઓ રજૂ કરી

ઓપિનિયન

- 'ઓપિનિયન' ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- 'ઓપિનિયન'ના આઠક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. સરનામાં કેરફર થાય તો કાર્યાલયને તુરત જણ કરવી.
- 'ઓપિનિયન'માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- 'ઓપિનિયન'ના ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાળવની એક જ બાજુએ લખવું. નાનામાં લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જણનાર વાચક પણ સામયિકની મારજો જેટલી ઘટ લઈ શકે તેટલી ઘટ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

● વાર્ષિક લવાજમ આ દેશ માટે દર ૨૫ તેમ જ પરદેશ માટે દર ૪૦ છે. છૂટક નકલ : દર. ૫૦ . 'Parivaar Communications'ને નામે ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર "ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk,
WEMBLEY, Middlesex,
HA0 2JZ [U.K.]
Tel.: [+44] 020 - 8902 0993

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue
30, Avantikabai Gokhale Street
Opera House, MUMBAI - 400 004
Tel.: [022] 2386 2843
Fax.: [022] 2826 1155 / 2826 1166
e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

૬૪૦નો મની ઓર્ડર ચેક કે ચેકડા

"Vipool Kalyani" ને નામે જ મોકલવા

ગ્રાહક પત્રિકા

Name:

Address:

Post Code:

Telephone:

Subscription: £25 / £40

Date:

ઓપિનિયન / Opinion

રહ્યાં છીએ. વાચકો ને અન્ય અભ્યાસીઓ એ વિશે પ્રતિભાવો ને સૂચનો અમને કરી શકે છે.

૧. વિવિધ દેશોમાંથી બ્રિટનમાં સ્થળાંતર કરનારાં ગુજરાતીઓ તેમની સાથે કેવાં પ્રકારનાં મૂલ્યો, સંસ્કારો તેમ જ યાંત્રિક જ્ઞાન અને માહિતીઓ તેમની સાથે લઈ ગયા હતા ?

અમારા અભ્યાસને આધારે અમને લાગ્યું છે કે જેઓ ગુજરાતમાંથી સીધા બ્રિટનમાં ગયાં, તેમની સરખામણીમાં જેઓ 'ટ્વાઇસ માયગ્રેન્ડ્સ' સ્વરૂપે ગયાં (જેમ કે પૂર્વ આફ્રિકાથી બ્રિટનમાં) તેમની પાસે બ્રિટન અંગેની માહિતી તેમ જ પ્રોફેશનલ કૌશલ્યો વધારે સારા પ્રમાણમાં હતાં. વળી, તેઓ પ્રમાણમાં અંગ્રેજી ભાષા પર પણ સારો કાબૂ ધરાવતા હતા. તેઓ પૂર્વ આફ્રિકા અને અન્ય દેશોમાં લાંબા સમયનો વસવાટ / વનવાસ કરીને આકરી કસોટીમાંથી પસાર થયા હતા.

તેથી અમારી અટકળ [assumption] એ છે કે 'આફ્રિકી - ગુજરાતીઓ' વ્યાપાર - રોજગાર, હુન્નર ઉદ્યોગ અને અન્ય વ્યવસાયોમાં બીજા ગુજરાતીઓની સરખામણીમાં વધારે સફળ થયા હતા. બ્રિટન જેવા વિકસતા દેશમાં સ્થળાંતર કર્યા બાદ, તેમણે તેને અનુરૂપ વ્યૂહરચના (સ્ટ્રેટેજી) ને સંચાલન (મેનેજમેન્ટ) પધ્ધતિ એવી તો આબાદ રીતે અજમાવી કે કેટલાક ગુજરાતીઓ તો બ્રિટનના અજ્ઞેડ ઉદ્યોગપતિઓ અને પ્રયાજકો [entrepreneurs] તરીકે દેશવિદેશમાં પંકાય છે. ગુજરાતીઓએ આફ્રિકાના દેશોમાં વ્યાપાર - ઉદ્યોગમાં તેમની શક્તિ બતાવી છે અને બ્રિટનમાં શરૂશરૂની મુશ્કેલીઓને પાર કરીને તેમણે ભારે નામના હાંસલ કરી છે, તે અગત્યનો મુદ્દો બને છે.

૨. લગભગ ૧૯૬૦ પછી થયેલા ગુજરાતીઓ (તેમ જ અન્ય એશિયાઈઓ)નાં સ્થળાંતરો દરમિયાન રૂઢિચુસ્ત અને મજૂર સરકારોનું તેમ જ અંગ્રેજ પ્રજાનું વલણ આગંતુકો પ્રત્યે કેવું હતું ? તે સમયે ૧૯૬૨, ૧૯૬૮, ૧૯૭૧ અને ૧૯૮૧માં પસાર થયેલા 'કૉમનવેલ્થ ઈમિગ્રેશન એક્ટ્સ'ની અસરો કેવી થઈ ? અને ગુજરાતીઓએ તે કેવી રીતે ઝીલી ? તે દરમિયાન તેમણે શું કર્યું ? શી મુશ્કેલીઓ વેઠી ? ને તેમાંથી કોઠાસૂઝ અને વ્યવહારદક્ષતા ધરાવતી 'ગુજરાતી કમ્યુનિટી'એ કેવી રીતે માગો શોધ્યા અને કૌટુંબિક વિકાસ માટે કેવી રીતરસમો અજમાવી ?

આ પ્રશ્નો પણ અગત્યના છે. જે કે કેટલાકને

મનમાં થશે કે 'ગુજરાતી કમ્યુનિટી' શબ્દપ્રયોગ કેમ કર્યો ? આ શબ્દપ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે ગુજરાતીઓ અનેક જાતિઓ તથા કોમોમાં વિભાજિત હોવા છતાં તેમની માતૃભાષા તો ગુજરાતી જ છે. ગુજરાતી ભાષા વિવિધ મણકાઓને સાંકળનારી મજબૂત સાંકળ છે. ગુજરાતી ભાષા ખાસ કરીને ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓની સારી ઓળખ છે. વળી, ગુજરાતીઓએ તો હજારો વર્ષોથી વ્યાપારી સંસ્કૃતિ [business culture] વિકસાવી છે. વ્યાપારી સંસ્કારો એટલે જ વ્યવહારદક્ષતા અને કોઠાસૂઝ. વળી, વ્યાપારી સંસ્કારો અહિંસા અને સહિષ્ણુતાનાં મૂલ્યોને વરેલાં હોય છે. કારણ કે શાંતિ, રાજકીય સ્થિરતા અને જનમાલની સહીસલામતીનાં વાતાવરણમાં જ આર્થિક વિકાસના ટેકારૂપ વ્યાપાર - ઉદ્યોગ ખીલી શકે છે. બધા ગુજરાતીઓ વેપારી નથી. આમ છતાં દેશ વિદેશમાં ગુજરાતીઓની છાપ 'ગુજરાતી વ્યાપારી કોમ' તરીકેની છે. ગુજરાતી ભાષાની સાથે સાથે આ પણ ગુજરાતીઓની મોટી ઓળખ છે. તેથી આ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે અને તે બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓના યયસ્પોરાનું એક ઉજ્જવળ પાસું છે. માત્ર બ્રિટનમાં જ નહીં, વિશ્વમાં બધે જ આપણા વિષે આ છાપ છે : 'ગુજરાતી એટલે તો શાંત, મળતાવડી અને પ્રેમાળ વેપારી કોમ'.

૩. બ્રિટનમાં ગુજરાતની વિવિધ જાતિઓ અને કોમો ક્યાં ક્યાં વસે છે અને તે શું કરે છે ? એટલે કે 'માયગ્રેશન પેટર્ન' તેમ જ સંખ્યા મહત્ત્વનાં છે. અમે વિવિધ જાતિઓ અને કોમોના સમૂહોને બ્રિટનમાં તેમની કામગીરીને [performance] આધારે, તેમની સિધ્ધિઓ અને મર્યાદાઓને આધારે મૂલવી છે. જે કે આ તો અભ્યાસની શરૂઆત માત્ર છે. આ સંશોધનને અંતે પ્રકાશિત થનાર ગ્રંથમાં વિગતવાર તેની માહિતીઓ આપી હશે.

૪. 'મલ્ટી એથનિક' (બહુ વાંશિક), 'મલ્ટી કલચરલ' (બહુ સાંસ્કૃતિક) અને 'મલ્ટી રેશિયલ' (બહુ વર્ણીય) જેવા શબ્દોમાં રહેલી ભાવના વસવાટના અમુક તબક્કા સુધી અત્યંત ઉપકારક છે. પણ 'એથનિક માયનોરિટી' (વાંશિક લઘુમતી) તરીકે ક્યાં સુધી જીવ્યા કરવું ? મંદિર, મસ્જિદ, પાઠશાળા, મદેસા, ઉર્દૂ, અરબી અને ગુજરાતી ભાષા, ધર્મ સંપ્રદાયો, રાસ-ગરબા, ગઝલ - શાયરીઓ, વાંશિક

શાળાઓ (એડ્રિક સ્કૂલ્સ) અને કાર્યક્રમો - આ પ્રકારની ઓળખો ચાલુ રાખવાની સાથે સાથે બ્રિટનના મુખ્ય પ્રવાહ સાથે હળવા મળવાની શું એટલી જ જરૂર નથી ?! અહીંના યહૂદીઓએ પોતાની ઓળખ (આયડે-ટીટી) ચાલુ રાખીને મુખ્ય પ્રવાહના રાજકારણ અને જાહેર જીવનમાં ખુમારીપૂર્વક ઝૂકાવ્યું છે. અને તેથી બ્રિટનમાં આ નાની કોમનો અવાજ બધે સંભળાય છે. વળી, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પણ તેઓ અસરકારક છે. દૂધમાં ખાંડ ભળી જાય તે રીતે બ્રિટિશ સમાજમાં ઓગળી જવાની [assimilate] વાત હું કાંઈ કરતો નથી. પણ આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ બ્રિટન વિશ્વ ભરમાં મહાન દેશ હોવાથી અને તેણે સદીઓથી રેશનલ, સિક્કયુલર, વૈજ્ઞાનિક, પ્રગતિશીલ અને લોકશાહીવાદી મૂલ્યો વિકસાવ્યા હોવાથી તેમ જ વળી ગુજરાતીઓ અહીંનું ખાતા-પીતા હોવાથી તેમ જ ગજબનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ભોગવતા હોવાથી ગુજરાતીઓએ બ્રિટનના મુખ્ય પ્રવાહમાં સારી રીતે જોડાવું [integrate] જોઈએ કે નહીં એ પ્રશ્ન ડાયસ્પોરાની દૃષ્ટિએ પાયાનો છે. અહીં શું કેવળ 'હિન્દુ' કે 'મુસલમાન' તરીકે જ જીવવાનું છે કે 'બ્રિટિશપણું' પણ કેળવવાનું છે? પ્રશ્ન બ્રિટન પ્રત્યેની વફાદારીનો છે.

આ દૃષ્ટિએ 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કમ્યુનિટીસ એન્ડ લોકલ ગવર્નમેન્ટ્સ'એ ૨૦૦૬માં પ્રસિધ્ધ કરેલા અહેવાલ, 'કનેક્ટીંગ બ્રિટિશ હિન્દુઝ એન્ડ એન્ડવાયરી ઈન્ટુ ધ આયડે-ટીટી એન્ડ પબ્લિક એન્ગેજમેન્ટ ઓફ હિન્દુઝ ઈન બ્રિટન' અત્યંત અગત્યનો છે. તેમાં લખ્યું છે કે હિંદુઓ અને ખાસ કરીને ગુજરાતીઓ તેમની ધર્મસહિષ્ણુતા, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ તેમ જ દાકતરી, ઈજનેરી, ઈન્સ્પોરન્સ, બેન્કીંગ, કમ્પ્યુટર અને ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી, વકીલાત, તેમ જ શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોમાં ઘણો પ્રસંશનીય ભાગ ભજવતા હોવા છતાં તેઓ બ્રિટનના નાગરિક તરીકે, રાજકીય અને જાહેર જીવનમાં બહુ ભાગ લેતા નથી. તેઓ પૈસા રળવામાં અને તેના દ્વારા સામાજિક દરજ્જે વધારવામાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. હિંદુ ગુજરાતીઓને આ મોજણી દરમિયાન પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો : 'તમે ઈંગ્લિશ સમાજ સાથે કેટલું હળ્યા, મળ્યા કે ભળ્યા[integrate] છો? તમે અંગ્રેજો સાથે હળોમળો છો?' આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ૮૫ ટકા જેટલી ભારે બહુમતીએ કહ્યું કે 'અમે અંગ્રેજો સાથે અને મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળીએ છીએ.' પણ કઈ કઈ રીતે તેઓ ભળ્યા છે તેનો ઉત્તર તેમની પાસે ન હતો. મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓને તો એ પણ ખબર ન હતી કે મુખ્ય પ્રવાહના સમાજ સાથે ઓતપ્રોત થવું એટલે શું?

આ બાબતમાં ભીખુ પારેખનાં મંતવ્યો જાણીતા છે. બ્રિટિશ ગુજરાતીઓ રાજકારણમાં, જાહેર જીવનમાં, રાષ્ટ્રીય સ્તરના રાજકીય અને જાહેર પ્રશ્નોમાં તેમ જ કાઉન્ટી સ્તરના પ્રશ્નોમાં (જેમ કે શિક્ષણ, જાહેર આરોગ્ય, ગટર વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા, વગેરે) પૂરતાં પ્રમાણમાં રસ લેતા નથી. આ અહેવાલના નીચેના શબ્દેશબ્દો ખાસ યાદ રાખવા જેવા છે :

The Hindu communities in Britain are already making a considerable contribution to the task of building a successful multiethnic society. However, community organisations need to find sensitive ways of responding to fears and misinformation in order to reduce tensions, and to work with other faith communities, including Muslim communities, to build dialogue and understanding. It would be a useful contribution to community development to engage more women leadership positions and provide

ઓપિનિયન / Opinion

opportunities for women to define the issues that they would like to tackle with their community.'

આ અંગે અમે વાંચ્યું તેમ જ વગદાર ગુજરાતીઓને મળ્યા. અમને જાણવા મળ્યું કે ગુજરાતીઓ રાષ્ટ્રીય કક્ષાના રાજકારણ અને જાહેર જીવન પ્રત્યે ઘણાં બેદરકાર હોવા છતાં તેઓ કાઉન્ટી સ્તર પરના પ્રશ્નોમાં પ્રસંશનીય કામો કરી રહ્યાં છે. આ અંગે અમને એમ લાગે છે કે જો ઝડપથી પરિવર્તન પામતા જતા આજના વિશ્વ અને બ્રિટન જેવા તેના ઘડવૈયા દેશ સાથે તાલમેલ બેસાડવો હોય, તો ગુજરાતીઓએ મંદિર અને મસ્જિદનાં કલચરને જરા ઓછું કરીને રાજકારણ અને જાહેર જીવનમાં વધારે પ્રમાણમાં અને વ્યવસ્થિત તેમ જ સક્રિય રીતે જોડાવું પડશે. માત્ર હિંદુ, મુસલમાન અને ગુજરાતી તરીકેની ઓળખને જાળવી રાખવામાં અને રાજકારણનો ઉપયોગ માત્ર તેને માટે જ કરવાને બદલે સમગ્ર બ્રિટિશ પ્રજાને અનુલક્ષીને આ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. મેઘનાદ દેસાઈ, આદમ પટેલ, ભીખુ પારેખ, નવનીત ધોળકિયા, કરણ બીલીમોરિયા જેવા તેજસ્વી

નૂતનવર્ષાભિનંદન ।

(ખંડ શિખરિણી)

નવાં વર્ષે હર્ષે,
જરી 'કી'ના સ્પર્શે, કિલક કરી અભિનંદન દઉં,
શુભ ભવિષ સૌનું ચહું, નાં

○

સૂત્રે મણિગણા ઈવં *

(અનુષ્ટુપ)

'નેટ'ની દોરીએ કેવાં પ્રોવાયાં આપણે સહુ
માળાના મણકા જેવા સ્નેહનાં બંધને બહુ ।

'વેબ'નું વિસ્તર્યું જાળું તાંતણા તાંતણા થર્ક.
વિશ્વને ભરડો લેતું ઢેયાં સૌ સાંધતું નકી.

સમયો સહુના નોખા, નોખી નોખી જાતુ, અને
નિયમો, સહુને નોખા રિવાજો, દેશ-દેશને.

છો ને વ્યવસાયે વ્યસ્ત, ત્રસ્ત સંસારસાગરે,
તોય આ "નેટડે" મસ્ત છલૂંકે સૌ નિજ ગાગરે ।

વિવિધા આટલી વચ્ચે, ટે-શનો આટલાં નર્યાં ;
તોય આ "વેબડો" સૌને રાખે ઉલ્લાસથી ભર્યાં ।

વિસ્તર્યાં વિશ્વમાં આ સૌ, ઈલેક્ટ્રોનિક્સનાં જીવ
સંઘાયાં એક સૌ ભાષા-સૂત્રે મણિગણા ઈવં ॥

* ભગવદ્ ગીતા : ૭/૭

મિત્ર જુગલકિશોર વ્યાસની આ બંને કવિતા, આ સપરમા દિવસોમાં,
ઈન્ટરનેટ વાટે, આવી મળી. સરસ મજાની આ કવિતા છે. સૌને સાંકળવાનો
નરવો પ્રયાસ પણ તેમાં છે. દરેક વાચકને, ચાહકને તેમ જ લેખકને અમે ય
હિવાળીનાં અભિનંદન આપીએ છીએ, વર્ષ આરંભની શુભકામનાઓ વ્યક્ત
કરીએ છીએ અને રમઝાન ઈદની મુબારકબાદી પણ આપીએ છીએ. : તંત્રી

બ્રિટિશ ગુજરાતી ઉમરાવો તથા સાંસદ કીથ વાઝ (જેવા ગોઅન પ્રતિનિધિ) અને શૈલેષ વારા તેના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે.

હવે બીજા અને મહત્વનો મુદ્દો લઈએ. ૧લી ઑક્ટોબરના પરિસંવાદમાં, ઘનશ્યામભાઈ પટેલે અમને સવાલ કર્યો હતો કે અમે અહીં બિટનમાં માત્ર વગદાર અને શ્રીમંત વર્ગના માણસોને જ મળીએ છીએ કે ગુજરાતમાં એક સમયે તરછોડાયેલાં વર્ગજૂથનાં સ્ત્રીપુરુષોને ય મળીએ છીએ ? આ પ્રશ્ન ખૂબ અગત્યનો છે. અમે તે બેઠકમાં કહ્યું હતું તેમ અમે સૌને મળીએ છીએ. ગુજરાતમાં જે લોકો કોળી, મોચી, દરજી, વણકર, પીરાણા પંથમાં દાખલ થયેલા મતિયા પટેલ અને કુંભાર તરીકેનો નિમ્ન કક્ષાનો દરજજો ધરાવતા હતા તેમ જ જેમની સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક સ્થિતિ ઘણી પછાત હતી તે સૌને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક મળ્યા હતા, તેમની જ્ઞાતિઓનાં સામયિકો પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં તેમ જ તેમની સાથેની મુલાકાતોને ધ્વનિ મુદ્રિત કરી હતી.

તે જ પ્રમાણે વલસાડ જિલ્લામાંથી 'ખલીક' તરીકે ઓળખાતા સંખ્યાબંધ મુસલમાન વાળદો અને લગ્નપ્રસંગે ઢોલ-શરણાઈ વગાડનાર ગરીબ લોકોએ ૧૯૬૦ બાદ બિટનમાં વસવાટ શરૂ કર્યો હતો. તે સૌ પ્રત્યે અમે પુષ્કળ ધ્યાન આપ્યું છે અને ગ્રંથમાં તેમને માનભર્યું સ્થાન પણ આપીશું. પરંતુ સમયના અભાવે બધા જ લોકો વિશે બોલી, લખી શકાય નહીં. તેથી બિટનમાં વસવાટ કરતાં દક્ષિણ ગુજરાતના માંઘાતાઓ વિશે જ સંક્ષિપ્તમાં માહિતી આપીશું. એક સમયે તેઓ કોળી તરીકે ઓળખાતા. પછી તેમની 'કોળી પટેલ' તરીકેની ઓળખ શરૂ થઈ અને આજે તેઓ બિટનમાં ભણીગણીને ઘણા ઘનવાન થયા હોવાથી તેમની 'માંઘાતા' તરીકેની નવી ઓળખ શરૂ થઈ છે. આજે યુનાઈટેડ કિંગડમમાં ૩૦,૦૦૦ માંઘાતાઓ વસવાટ કરે છે. અસલમાં, તેઓ કરાડી, મટવાડ, જલાલપુર, સામાપુર, દાંડી, અને કછેલી જેવા નવસારી અને વલસાડની આસપાસના ગામડાંઓમાં ખેતી કરતા હતા. ૧૯૬૦ બાદ તેમણે ખેતીની સાથે સાથે રેલવેનું બાંધકામ શરૂ કર્યું અને તાપી નદીનો પુલ બાંધ્યો. ત્યાર બાદ ૧૯૭૦થી તેઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં મજૂરી માટે ચાલ્યા ગયા. ગાંધીજીએ હિંદીઓના અધિકારો માટે જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઝૂબેશ શરૂ કરી ત્યારે તેમને કોળી લોકોએ પણ ટેકો આપ્યો હતો. ધીમે ધીમે તેઓ પૂર્વ આફ્રિકા, ઝામ્બિયા અને ઝિમ્બાબ્વેમાં ફેલાયા અને ૧૯૬૦ બાદ તેમણે બીજા ગુજરાતીઓની સાથે સાથે બિટનમાં સ્થળાંતર કર્યું. હિંદુ, વર્ણવ્યવસ્થાના અમાનુષી ઢાંચામાં કોળીઓની સ્થિતિ તિરસ્કૃત અને દયાજનક હતી.

પણ અહીં બિટનની તો હવા તદ્દન જુદી હતી. બિટનમાં 'કોળી' લોકોને જબરી તકો મળી. તેઓ લંડન ઉપરાંત લેસ્ટર, વુલ્વરહેમટન, લુટન, વેસ્ટ બ્રોમીચ, કૉલેન્ડ્રી અને વૉલસોલ જેવાં નગરોમાં ફેલાઈ ગયા. પોતાનાં 'માંઘાતા' મંડળો સ્થાપ્યાં અને તેનું સુંદર રીતે સંકલન કરીને 'માંઘાતા સમાજ'નો વિકાસ કરવા તેમણે વિવિધ મંડળોનું ફેડરેશન [The Association of Mandhata Samaj, U.K.] બનાવ્યું. શરૂ શરૂની મુશ્કેલીઓ બાદ નવી પેઢીનાં માંઘાતા યુવકો અને યુવતીઓએ બિટનની યુનિવર્સિટીઓ અને કૉલેજોની ડિગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી અને આજે તેઓ કમ્પ્યુટર તથા ઈ-એમ્પ્લોયમેન્ટ ટેકનોલોજી, એન્જિનિયરીંગ, ઈ-સ્પોર્ટ્સ અને બેન્કીંગ, વકીલાત, દાકતરી, નર્સીંગ અને બાંધકામના વ્યવસાયો તેમ જ વ્યાપારધંધામાં એવા તો પાવરધા અને સક્રિય થઈ ગયા છે, જેની ગુજરાતમાં રહેતા માણસોને કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. માંઘાતાઓનાં સામયિક "નવ પ્રગતિ"માં તેમ જ અન્ય સામયિકોમાં તેજસ્વી માંઘાતા

યુવકો અને યુવતીઓની છબિઓ છપાયા કરે છે અને હવે તેમની www.mandhata.org નામથી વેબસાઈટ પણ થઈ છે.

ગુજરાતના સડી ગયેલાં જ્ઞાતિવાદના કલુષિત વાતાવરણમાં સદીઓથી કચડાયેલા 'કોળી' લોકોનું 'માંઘાતા'માં કેવી રીતે રૂપાંતર થયું તે બાબત ડાયસ્પોરાની ધોરી નસ સમાન જ ગણાય. બિટનનાં સિક્ચુલર, રેશનલ અને પ્રગતિશીલ મૂલ્યો અને બિટનના સમાજે ઊભી કરેલી અનેક આર્થિક અને પ્રયોજકીય તકોને લીધે જ કોળી સમાજની આર્થિક અને સામાજિક 'અપવર્ડ મોબિલિટી' થઈ છે. તેવી જ રીતે સૌરાષ્ટ્રના વાંઝા લોકો (એક સમયના હરિજન - વણકર), તેમ જ દક્ષિણ ગુજરાતના મોચીઓ તથા મુસ્લિમ વાળદો અને ઢોલ બજાવનારાઓની આ દેશમાં તરકી થઈ છે. સામાજિક પરિવર્તન અને આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીઓનો બિટનમાં થયેલો ડાયસ્પોરા અગાઉના ફ્રિજી, બ્રહ્મદેશ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઝામ્બિયા તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં થયેલાં સ્થળાંતરોની સરખામણીમાં ગુણાત્મક રીતે ભિન્ન અને આશીર્વાદ સમાન ગણાય. કેટલાક હિંદુ અને મુસલમાનો બિટનની ભલે ને ઘોર ટીકા કરે, પણ અમે જ્યારે એમને પૂછ્યું કે તમને ભારતમાં કાચમી વસવાટ કરવો ગમે ? - ત્યારે તેમણે તરત ઉત્તર આપ્યો કે 'એક બે મહિના માટે ઠીક છે. સગાંસંબંધીને મળવા જઈએ. પણ પછી તો ઈંગ્લેન્ડ જ પાછા ફરવાનું મન થાય.' અમે જ્યેનું કે અહીં બિટનની ઘોર ટીકા કરતા અથવા તો બીજી રીતે દુઃખીમાં દુઃખી હિંદુ અને મુસલમાનોને પણ કાચમ માટે હિંદમાં વસવાટ કરવા જવું નથી. ઈન્ટરવ્યુ દરમિયાન આ મુદ્દાને અમે વળગી રહ્યા ત્યારે તેમણે મોં ખોલીને મનની વાત કરી કે કેન્યા અને યુગાન્ડામાંથી અમારામાંનાં કેટલાંકે ભારતમાં જ્યારે હિજરત કરી ત્યારે ગુજરાતમાંથી સરકારે કે ખુદ અમારાં સગાંસંબંધીઓએ અમને જાકારો આપ્યો હતો. કેટલાંકોએ 'વતનના ઝૂરાપા'ની વાતો કરતાં કરતાં વળી એમ કહ્યું કે અમારાં સગાંસંબંધીઓ એવી આશાઓ રાખે છે કે લંડનમાંથી તેમને માટે અલકમલકની શી ચીજો અમે લાવ્યાં છીએ. આમ ખરી વાત બહાર આવી. આ દૃષ્ટિએ 'વતનનો ઝૂરાપો' મોટે ભાગે રોમાન્ટિક સ્વરૂપનો છે. જે મહત્ત્વનું છે તે તો બિટનમાં જીવાતું વાસ્તવિક જીવન છે. જેને વાસ્તવિક જીવન જીવતાં ના આવડ્યું તેઓ ફેંકાઈ ગયાં છે. પણ બિટન તો વેલફેર સ્ટેટ છે. તેથી તેમને રાજ્ય પોષે અને પાળે છે. ગરીબોનો બેલી 'ધર્મપ્રધાન' ભારત છે કે 'નાસ્તિક' બિટન છે, તે પ્રશ્ન પૂછવા જેવો છે.

જે કે તેનો અર્થ જરા પણ એ નથી કે બિટન પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ છે, કે અહીં ગુજરાતીઓ અને એશિયાઈઓને કોઈ પ્રશ્નો જ નથી નડ્યા. હકીકતમાં તો ૧૯૬૮થી લગભગ ૧૯૮૧ સુધીનો ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનો પ્રથમ તબક્કો અત્યંત વિકટ હતો. એલેક ડગલાસ હોમ (૧૯૬૩), એડવર્ડ હીથ (૧૯૭૦-૭૩) કે માર્ગરિટ થેચરની (૧૯૭૯-૧૯૮૯) ટોરી સરકારો હોય કે હેરલ્ડ વિલસન (૧૯૬૪-૬૯) અને જહોન કેલેહનની (૧૯૭૬-૭૮) મજૂર સરકારો હોય - કોઈ પણ સરકારની ઈચ્છા એશિયાઈઓને બિટનમાં સમાવવાની નહોતી. અને તેમાં પણ વળી ઈનોક પૉવેલ તથા 'નેશનલ ફ્રન્ટ' જેવા રંગદેષથી ખદબદતા કટ્ટરપંથીઓનું અંગ્રેજ પ્રજા તેમ જ રાજકીય પક્ષો ઉપર જબરું દબાણ હતું અને આ સમય દરમિયાન ગુજરાતીઓને ઘરબાર, નોકરી, શિક્ષણ અને બીજી અનેક રીતે વ્યક્તિગત તેમ જ વધારે તો 'ઈન્સ્ટિટ્યુશનલ' સ્વરૂપમાં ભયંકર જાતિભેદ સહન કરવો પડ્યો હતો. આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે ૧૯૭૬માં જ્યાબહેન દેસાઈએ જે કામદાર ચળવળ ઉપાડી હતી તે પણ એટલું જ અગત્યનું છે. અમે ડાયસ્પોરાનાં આ પાસાંની પણ

છણાવટ કરવાનાં છીએ. તેમ કરવામાં અમે અંગ્રેજોનાં અતઃપણાંની તેમ જ તેમની રંગદેષની ભાવનાની ટીકા પણ કરીશું.

આમ છતાં, એ પણ એક હકીકત છે કે એશિયાઈઓ અને અંગ્રેજોનો સહવાસ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ બંને એકબીજાને સમજતા ગયા. પરિણામે અંગ્રેજોનાં વલણોમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો. નવી પેઢી તો અહીં જ જન્મી છે. તે ફાંકડું અંગ્રેજી બોલે છે અને બધા સાથે સહજતાથી ભળે છે. તેથી રંગભેદનો પ્રશ્ન હવે બહુ રહ્યો નથી. અંગ્રેજોનો આપણા પ્રત્યેનો અભિગમ બદલાયો છે તેનું એક કારણ એ છે કે ગુજરાતીઓએ તેમને ગળથૂથીમાંથી મળેલા સંસ્કારોની મદદ વડે ૧૯૮૦ પહેલાંની દુષ્કર પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢ્યો હતો. તેમણે મજૂરી અને અત્યંત નિમ્ન કક્ષાની નોકરી કરી. કેટલાંકે ન્યૂઝપેપર્સ સ્ટોલ્સ અને ગૉસરી સ્ટોર્સ શરૂ કરીને નવું જીવન શરૂ કર્યું. પણ પછી ધીમે ધીમે તેમણે બચત કરીને વેપારધંધામાં તેમ જ વ્યવસાયોમાં એવું તો કુશળતાપૂર્વક ઝંપલાવ્યું કે અંગ્રેજ પ્રજા તે જોઈને છક્ક થઈ ગઈ! આજે તો ગુજરાતીઓ માટે અંગ્રેજોને માન થયું છે. તેની જાણકારી અમે અમારા અંગ્રેજ મિત્રો દ્વારા પ્રાપ્ત કરી છે. આ લખવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બિટન જેવા લોકશાહીવાદી અને ધર્મનિરપેક્ષ દેશમાં પોંચેલવાદ અને ધાર્મિક કટ્ટરતા લાંબો સમય ટકી નથી. જરા લાંબી નજર કરીએ તો તરત દેખાશે કે બિટનમાં ૧૯૮૦ના દાયકાથી 'રેસ રિલેશન્સ' કાયદા દ્વારા પણ તે સુધરતા ગયા છે. બીજી તરફ ગુજરાતમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ ધાર્મિક અને અન્ય સંસ્થાઓનાં છંટા બિટનમાં કેવી રીતે પડી રહ્યા છે તે પણ વિચારવું રહ્યું. બાકી વંશીય લઘુમતીઓ અંગ્રેજોનો બિટનનો અભિગમ માનવતાભર્યો છે. તેથી જ ૧૯૮૦થી શરૂ કરીને આજ દિન સુધી મનસુખ શૌહાણ, ઈમ્પિયાઝ પટેલ, સલીમ લોરગત અને ચંદુભાઈ પટેલ જેવા કંઈ કેટલાં ગુજરાતી કાઉન્સિલરોએ કાઉન્ટી સ્ટરના રાજકારણ અને જાહેર જીવનમાં પોતાની વગ વધારીને વિવિધ કક્ષાના વિકાસ કાર્યક્રમો હાથ ધર્યાં છે. આ દરેક સાથે અમે ઝૂબડું વિષદ ચર્ચાવિચારણા પણ કરી છે. આ દેશમાં કોઈ એક બીજાની બાબતમાં માથું મારતું નથી. ખાનપાન, રાસગરબા, સંગીત, કથાવાર્તા, ગઝલ અને મુશાયરા, ધાર્મિક માન્યતાઓ, મંદિરો અને મદેસાઓ, ભાષા અને શિક્ષણની બાબતમાં બિટનમાં એવી તો સ્વતંત્રતા પ્રવર્તે છે જે ભારતમાં શોધવી પણ મુશ્કેલ છે. આ દેશમાં લાંચરૂશ્વત, ભ્રષ્ટાચાર, કામચોરી, સગાંવાદ, અનિયમિતતા ક્યાં છે?

બિટનમાં પ્રવર્તતા પ્રોત્સાહજનક પ્રયોજકીય [entrepreneurial] વાતાવરણમાં એક તરફ હલકી ગણાયેલી અને તરછોડાયેલી ગુજરાતની જ્ઞાતિઓએ તરક્કી કરી તો બીજી તરફ ગુજરાતની વ્યાપારી કોમોએ પણ તેનું સાચું હીર પ્રગટ કર્યું. તેમણે પૂર્વ આફ્રિકાના અનુભવોને બિટનના પ્રયોજકીય વાતાવરણને અનુરૂપ વાળ્યા. તેઓ પોતાના બુધ્ધિબળે આજે સમૃદ્ધ થયા છે અને બીજી તરફ તેમની વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનો લાભ બિટનને પણ મળ્યો છે. ભલભલા અંગ્રેજોએ પણ આ બાબતમાં 'ગુજરાતી કોમ'ની પ્રસંશા કરી છે. આ દષ્ટિએ ગુજરાતી પ્રજા બિટનની એક વિશિષ્ટ, વિરલ અને તેજસ્વી ડાયસ્પોરિક કોમ તરીકે જાણીતી બની છે. ભાટિયા, લોહાણા, પાટીદાર, જૈન, ખોજ, વહોરા અને મેમણ જેવી ગુજરાતની વ્યાપારી કોમોએ પૂર્વ આફ્રિકાના દેશોમાં અનેક ઉદ્યોગધંધાઓ કરીને ત્યાં પોતાનો તેમ જ તેમણે અપનાવેલા દેશોનો આર્થિક વિકાસ કર્યો હતો. તેઓ જ્યારે બિટનમાં વસવાટ માટે અચાનક આવ્યા ત્યારે તેમની પાસે કોઈ ઝાઝી મૂડી ન હતી. ઉદાહરણ તરીકે, હાલારી વિશ્વા ઓશવાળ જૈન અને ચરોતરના પાટીદારો.

'વાર્તાની છાજલી'નું સ્વાગત

ગુજરાતી ડાયસ્પોરાને કેન્દ્રમાં રાખતાં બે ભાતીગળ અવસરો, ગઈ સાલ, અહીં બિટનમાં, થયા હતા, તેનું સ્મરણ દરેકને અમે કરાવીએ છીએ. 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ની સાતમી ભાષા-સાહિત્ય પરિષદનો કેન્દ્રવર્તી ધ્વનિ ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી ભાષાન્તર, સાહિત્યસર્જન, ભાષાશિક્ષણ તેમ જ 'હું પોતે'નો હતો. જ્યારે "ઓપિનિયન"ના દશ વાર્ષિકી ટાંકણે, ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વના વિધવિધ તાણાંવાણાંની રજૂઆત જોરશોરથી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રકલ્પને, આથીજસ્તો, એના અનુસંધાનમાં જ જણાવો.

"ઓપિનિયન" અને અકાદમીએ ખભેખભા મિલાવીને ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યસર્જનની કેડીએ લાંબા ગાળાથી સહપ્રવાસ આદરેલો છે. આ કેડીએ અનેક પડાવ થયા છે અને પ્રસન્ન સંતોષની લાગણી પણ અનુભવવા મળી છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સમાજની એક સર્વશ્રેષ્ઠ દેણગી, 'ગુજરાતી લેક્સિકોન'નું સ્વાગત કરવાની તથા તેના રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન કરવાની, એ કેડીએ, સોનેરી ઘડીનો પણ સાગમટે અનુભવ લીધો છે.

... અને એ યાત્રાનો વધુ એક પરિપાક એટલે 'વાર્તાની છાજલી' - આરંભના આ દસ સાલ દરમિયાન, "ઓપિનિયન"માં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓમાંથી ચૂટેલી વસવાટી વાર્તાઓનો એક સંચય. ઉપેન્દ્રભાઈ ગોર, રમણભાઈ પટેલ તથા વલ્લભભાઈ નાંઢાએ સુપેરે સંપાદન કરેલું એક સરસ નજરાણું. અંતરમનથી એનું સન્માન છે અને સ્વાગત છે. તનથી, મનથી અને ધનથી આ વાર્તાસંચય તૈયાર કરતાં કરતાં, આ ત્રિપુટીએ "ઓપિનિયન"ના ગ્રાહકોને સારુ તે ભેટ આપવાની ધગશ રાખી છે. બત્રીસ જેટલી આ વાર્તાઓ "ઓપિનિયન"ના આમ ગ્રાહકો - વાચકો સુધી પહોંચે એવી નેમ રાખી છે. એ સંદર્ભે, આપણે દરેક વધુ એક નવા લવાજમી ગ્રાહકની ભેટ સત્વરે ધરીએ તો કેવું? ... આવું થાય તો જ આપણું આ આંદોલન સધ્ધર ટકી શકે અને નક્કર નભી જાય. વિચારજો. સહૃદય ઘટતું કરશો, એવી આરથા રાખીએ છીએ. :તંત્રી

આમ છતાં, તેમણે જે ધગશથી મૂડીનું રોકાણ કર્યું અને વળી જે ઝડપથી અને આત્મવિશ્વાસ સાથે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગમાં ઝંપલાવ્યું તે બતાવે છે કે બિટનમાં પ્રવર્તતી પ્રયોજકીય તકોને તેમણે એવી તો નાથી કે તેઓ બિટનના કરોડપતિ પ્રયોજકો તરીકે પંકાય છે. આ બાબતમાં અમે ચંદરયા, માધવાણી, મેઘજી પેથરાજ શાહ, ખીમાશિયા, માઈક જતાનિયા, વિજય અને ભીખુ પટેલ, ભરત અને કેતન મહેતા, જી. કે. નૂન, રાજન પટેલ, હીરજી પટેલ, જન્મેજય વ્યાસ, પ્રતાપ ગઢવી, કેકી દાદીશા, કરણ બીલીમોરિયા, તૈયબઅલી સૂતરવાલા, મહેન્દ્ર મહેતા અને સાયરસ ટોડીવાલા જેવા સક્ષ્મ અને તેજસ્વી વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓના કેસ સ્ટડીસ હાથ ધરીશું. ગુજરાતીઓએ વળી ફાર્મસી, બિલ્ડીંગ અને કન્સ્ટ્રક્શન, લેન્ડ અને પ્રોપર્ટી ડેવલપમેન્ટ, બેન્કીંગ, એકાઉન્ટન્ટી, એક્યુચરી અને ઈન્સ્યોરન્સ, વકીલાત તેમ જ દાક્તરી ધંધામાં મોટું નામ કાઢ્યું છે. તેમની ગૌરવગાથાને પણ ઉપસાવ્યા વગર ગુજરાતીઓના ડાયસ્પોરાને કેવી રીતે સમજી શકાય? સમજવાની વાત તો એ છે કે રમેશ વાળા મૂળમાં તો મોચી જ્ઞાતિના છે. તેઓ પોતાના બુધ્ધિબળથી તેમ જ જાતમહેનતથી આજે બિટનના એક ટોચ પરના પ્રતિષ્ઠિત વકીલ તરીકે મશહૂર બન્યા છે. આ તો 'મનુષ્ય યત્ન અને બિટનની ભૂમિની કૃપા'

એમ નવી કહેવત શરૂ કરી શકાય, તેવો નદી અને નાવનો સંજોગ છે.

હવે છેલ્લો પણ અસલી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઊઠાવીશું. તે છે બિટનમાં ગુજરાતી તરીકેની, બ્રિટિશ - ગુજરાતી તરીકેની ઓળખને પોષણ આપીને તેને ટકાવી રાખવાની જરૂરિયાત અંગેનો પ્રશ્ન. ગુજરાતીઓના બિટનમાં આવ્યાને અડધી સદી વીતી ગઈ છે. હવે મૂળ વતન પ્રત્યેનો ઝૂંપો ક્યાં સુધી રાખવાનો? કવિઓ ઝૂંપાવા વિશે લખે તે તો ઉત્તમ જ ગણાય; આમ છતાં પણ બિટનમાં જીવાતું જતું અને ઝડપથી પલટાતું રહેતું વાસ્તવિક જીવન શું વધારે મહત્ત્વનું નથી? મુદ્દો એ છે કે બિટનમાં વસવાટ કરતા ગુજરાતીઓએ 'ગુજરાતી' તરીકેની ઓળખ ચાલુ રાખવાની સાથે સાથે 'બ્રિટિશ ગુજરાતી' તરીકેની ઓળખ વધારવાની ખાસ જરૂર છે. "ઓપિનિયન" નામનું પ્રગતિશીલ અને સાચા અર્થમાં સમગ્ર બિટનનું એક તેજસ્વી માસિક ડાયસ્પોરાનો પડઘો પાડે જ છે. મૂળભૂત રીતે તો "ઓપિનિયન" એક પરિવર્તનલક્ષી ડાયસ્પોરિક સામયિક છે.

આ બાબતને સમજવા 'ગુજરાતીપણાં'નાં વિવિધ પાસાંઓ જોઈએ. તેના પાયામાં ગુજરાતી ભાષા છે. આ દેશમાં અમે જોયું કે યહૂદીઓ, બંગાળીઓ અને પંજાબીઓ જેવી કોમોમાં માબાપ ખાસ સમય ફાળવીને તેમનાં બાળકોને માતૃભાષા લખતાં અને વાંચતાં શીખવે છે. તેનાથી ઊલટું ગુજરાતીઓનું છે. પોતે ભાષા ભણાવવાની તસ્દી લેવાને બદલે 'શિશુ કુંજ' જેવી સંસ્થાઓ શોધે છે જ્યાં અઠવાડિયે માત્ર એક જ દિવસ તે માટે ફાળવવામાં આવ્યો છે. આવાં શિશુ કુંજે ઘણું મહત્ત્વનું કામ કરે છે. આમ છતાં, બાળકોને ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત વાત્તઓ અને કવિતાઓમાં રસ લેતાં કરવાની નૈતિક ફરજ તો તેમનાં માતાપિતાની જ ગણાય. અમે જોયું કે આજની પેઢીનાં બાળકો, કિશોરો તેમ જ યુવકો અંગ્રેજીને શરમાવે તેવું શાનદાર અંગ્રેજી બોલે છે. આમ છતાં, પણ ગુજરાતી ભાષા બોલતાં તેઓ ઘણી મુશ્કેલીઓ અનુભવે છે. તેમને ગુજરાતી ભણવું છે, પણ માબાપ તૈયાર નથી. નવાઈની વાત તો એ છે કે ખુદ બાળકોનાં માતાપિતા જ સમાજ સમક્ષ તેની ફરિયાદો કરે છે. જો કે કેટલાંક કુટુંબોએ ખાસ કાળજી રાખીને તેમનાં બાળકોને ગુજરાતી ભાષામાં પાવરધા કર્યાં છે. તેઓ અમને વધારે આત્મવિશ્વાસુ તેમ જ ચબરાક લાગ્યાં છે.

ગુજરાતીપણાંના પાયામાં જો ગુજરાતી ભાષા હોય, તો દિવાળી, હોળી, નવરાત્રી, જન્માષ્ટમી, ઊતરાણ, પર્યુષણ, ઈદ, મહોરમ, પતેલી અને કિસમસ જેવા તહેવારો તેનાં આત્મા સમાન છે. વળી, કવિ સંમેલનો, ભજનો, મુશાયરાઓ, ગઝલો, શાયરીઓ, નાટકો તથા સંગીતના જલસા જેવા સાંસ્કૃતિ કાર્યક્રમો તેમ જ ફરસાણ અને મીઠાઈ જેવી આપણી અવનવી વાનગીઓ પણ ગુજરાતીપણું આબેહૂબ રીતે વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ આ મહામૂલા વારસાનું જતન કરતાં કરતાં ગુજરાતીઓએ બિટનના મુખ્ય રાજકીય, બૌદ્ધિક, શૈક્ષણિક અને સામાજિક પ્રવાહ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની પણ જરૂર છે. જો પોતાની સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક તેમ જ જ્ઞાતિ અને કોમ વિષયક ઓળખો ઓછી કરીને 'ગુજરાતી' અને તેમાં પણ વળી 'બ્રિટિશ - ગુજરાતી' તરીકેની ઓળખ વધારતા જાય તો અહીંના યહૂદીઓની જેમ ગુજરાતીઓ પણ બિટનના રાજકારણ અને જાહેર જીવનમાં એક વગદાર અસરકર્તા જૂથ તરીકે ભૂમિકા ભજવી શકે તેવી શક્તિ અને આવડત તેમનામાં છે. બિટનમાં જાહેર તેમ જ રાજકીય જીવનમાં અત્યંત મોખરાનું સ્થાન ધરાવતા ગુજરાતી નેતાઓની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે 'ગુજરાતીપણાંની

ભાવના' અને 'બિટન પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને દેશભક્તિ' વચ્ચે કોઈ જ વિરોધભાસ નથી. બીખુ પારેખ, આદમ પટેલ, કરણ બીલીમોરિયા, નવનીત ધોળકિયા, મેઘનાદ દેસાઈ, શૈલેષ વારા તેના ઉદાહરણરૂપ છે. વળી, શાન્તૂ રૂપારેલ, કુસુમ વડગામા, વિલાસ ઘનાણી, કાન્તિ નાગઝ, પોપટલાલ જરીવાળા, અનંત મેઘજી શાહ, ત્રિપુલ કલ્યાણી, રોહિત બારોટ, ડહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી જેવાં ઘણાં કર્મઠ વિચારકો અને આગેવાનો પણ તે ચોકઠામાં બેસે છે. અગાઉ દાદાભાઈ નવરોજી તથા શાપૂરજી સકલાતવાળાએ રાજકારણ અને જાહેર જીવનમાં આ સિધ્ધ કરી બતાવ્યું હતું. ઉમાશંકર જોશીએ તો ગુજરાતીપણાંનો સ્પિરીટ અદ્ભુત રીતે વ્યક્ત કરતાં એક કાવ્ય રચ્યું છે. તેની કેટલીક પંક્તિઓ વાંચવાથી મારું કથન વધારે દ્વંદ્વયંગમ બનશે :

એ તે કેવો ગુજરાતી

જે હો કેવળ ગુજરાતી ?

હિંદભૂમિના નામે જેની ઊછળે ના છાતી ?

મહારાષ્ટ્ર દ્રવિડ બંગાળ બિહાર - બધે અનુકૂલ.

જ્યાં પગ મૂકે ત્યાંનો ઘર્ષને રોપાયે દટમૂલ.

સેવાસુવાસ જેની ખ્યાતિ;

તે જ બસ નખશિખ ગુજરાતી.

સાગરપાર આફ્રિકા એડન લંકા સિંગાપુર

મોરિશયસ ફિલિપ્પાઈન્સ જાપાન બિટન અતિ દૂર.

કાર્યકોશલ - આતિથ્ય સુહાતી

બધે ઉર - મદૂલીઓ ગુજરાતી.

તે નહિ નહીં જ ગુજરાતી,

જે હો કેવળ ગુજરાતી.

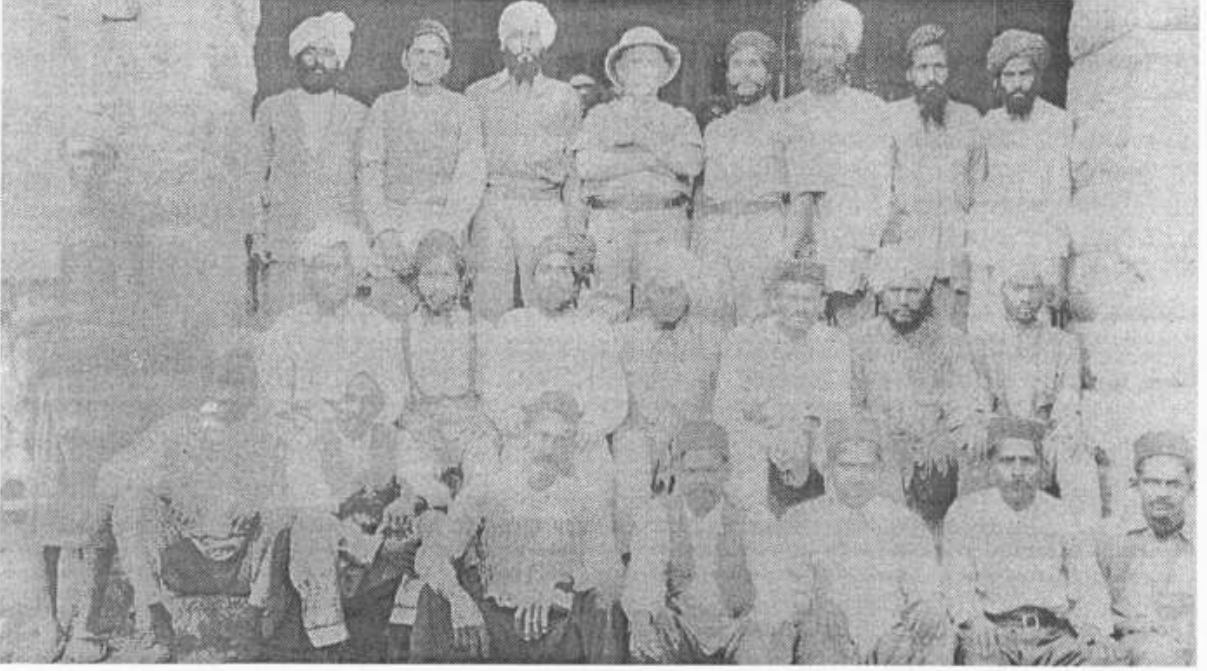
આ બાબતમાં બિટનના ડાયસ્પોરાનો, ૧૯૮૫ પછીનો, આધુનિક તબક્કો તો ઘણો ગૌરવશાળી છે. બિટનમાં જ જન્મેલાં અને ઉછરેલાં બાળકોએ આ દેશમાં ભણીગણીને અને ઉચ્ચ ડિગ્રીઓ હાંસલ કરીને વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ઉપરાંત વ્યવસાયોમાં એવું તો કાઠું કાઢ્યું છે કે ભલભલા બ્રિટિશ ઉદ્યોગપતિઓ અને રાજકારણીઓ તે જોઈને છક્ક થઈ ગયા છે. બિટનની રાણીના જન્મદિવસ તથા નવાં વર્ષના પર્વ નિમિત્તે રાજકારણ, વ્યવસાય અને જાહેર સેવા તથા સખાવતો અંગે જે રાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં પારિતોષિકો એનાયત કરવામાં આવે છે તેમાં ૫૦ વર્ષ નીચેનાં ગુજરાતીઓનો સારો એવો હિસ્સો છે. બિટનમાં સફળ 'નવ્ય ગુજરાતીઓ', તેઓ 'એથ્નિક માયનોરિટીઝ' છે તેવી લાગણી ધરાવતા નથી કારણ કે તેમને હવે રંગભેદ નહતો નથી. તેઓ બીજી પેઢી કરતાં વધારે સક્ષમ છે. તેના પુરાવાઓ અનેક છે. બિટનનો ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાચે જ બદલાયો છે. ગુજરાતીઓ આજે જે રીતે બિટનના સર્વાંગી વિકાસમાં યશસ્વી પ્રદાન કરી રહ્યાં છે તે જોતાં ભાવિ ઉજ્જવળ લાગે છે. અડધી સદીના વસવાટ દરમિયાન સફળ ગુજરાતીઓએ કેટલુંક જૂનું ચાલુ રાખ્યું છે અને દેશકાળને અનુસરીને નવું પણ ઘણું આવકાર્યું ને અપનાવ્યું છે. તેનાં નિર્દેશો અહીં કર્યાં જ છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનાં સર્જનાત્મક પાસાંઓ જોતાં અમારું અનુમાન એ છે કે એકવીસમી સદીમાં બ્રિટિશ ગુજરાતીઓ 'ડાયસ્પોરા' શબ્દને ભૂતકાળનો વિષય ગણીને બિટનના સર્વાંગી વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપશે.

[F-2, Ayojan Nagar Society, Near Shreyas Railway Crossing,

AHMEDABAD - 380 007, India]

e.mail : <makrand2006@dataone.in>

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

જેનામાં એક સરસ મજનો વાતકાર પલોઠ વાળી, સુષુપ્તાવસ્થામાં, બેઠો છે તેવાં, ઉત્તર લંડનનિવાસી, કચનબહેન મજેવાડિયા આમ લખે છે :

‘મારાં નાના-નાનીની દિનચર્યા કંઈક આમ હતી. સવારે પાંચ વાગ્યે નાનીમા ચૂલામાં લાકડાં સળગાવીને નહાવાનું પાણી ગરમ મૂકે. પાણી ગરમ થાય ત્યાં સુધી તેઓ બંને નિત્યક્રમ પતાવે. પછી નાના નહાઈઘોઈ ધૂપદીવા કરે. ગોખલા જેવા લાકડાના મંદિરમાં મુખ્યત્વે કૃષ્ણની છબિ. હરતેફરતે, શંકર ને હનુમાનની છબિઓ રહેતી. નાનીમા ત્યાં સુધીમાં ચૂલા ઉપર જ ચા મૂકે અને પછી ઘીમાં વાળીને જાડી જાડી રોટલી બનાવતાં. તાવડીથી મોટી રોટલીની કિનારી, તાપની ઝળમાં કાળી થઈ જતી. રાતનું શાક વધું હોય હોય તો તે, નહીં તો, સવારે શાક પણ રાંધી આપે. ટીમણ(ટિકીન)માં શાક, રોટલી અને અથાણું લઈને નાના કામે જતા. કંપનીની લોરી અમુકતમુક નિયત જગાએથી એમને ઉપાડતી રહેતી. ત્યાં પહોંચી જાય. તેમના ખાસ ઓજારો એ સાથે થેલીમાં લઈ જતા અને સાંજ પડે સાથે લઈ આવતા. બાકીના પેટીમાં કામ ઉપર તાળું વાસીને રાખતા.

‘નાનીમા, પછી, નહાઈઘોઈ પરવારે. ગીતાનો પાઠ કરે અને મને ધુવ, પ્રલવાદ, મીરાંબાઈની વારતા કહેતા જાય. ચા-રોટલીનું શિરામણ કરીએ. ચામાં પલાળેલી નાનીમાંએ બનાવી ઘીવાળી રોટલી । ... આજે પાંચ પાંચ દાયકા કેડે ય તેનો સ્વાદ દરરોજ સવારે સાંભરી આવે છે.

‘સાંજે જે જગાએથી લોરીમાં નાના બેઠા હોય ત્યાં એ ઊતરે. પાંચસાડપાંચનો એ સુમાર હોય. લાગલા ઘેર આવી જ જાય. ખાખીનું પાટલૂન, સકેદ જાડું પહેરણ, કોટ અને પાઘડી, મોજાં વિનાનાં પગરખાં, - એ નાનાનો પહેરવેશ. હાથપગ ઘોઈ, કપડાં બદલી, સાંજના ધૂપદીવા કરે. નાનીમા મીરાંબાઈનાં ભજનો ગાય. ‘પડોશીને ડિસ્ટર્બ થશે ।’ તેવી કોઈ બીક નહોતી. આથી ઊંચે અને નરવે સાદે એ ગાતાં. એમને હું સાથ આપતી. સગડી ઉપર ખીચડી મૂકી હોય તે ચડી જાય એટલે શાક કે કઢી વઘારી નાખે. અને પછી અમે વાળુ કરીએ. પછી નાના રામાયણ, શિવપુરાણ કે ભાગવત્ - કોઈ એકનું પાસપણ કરે. નાનીમા અને હું સાંભળીએ. સાતઆઠ વરસની હું, એટલે જેટલું સમજું તેટલું સમજાય । વચ્ચે વચ્ચે ‘હરિનમું હરિનમું’ બોલતી એટલું, હાલ, સાંભરે છે. સૂતાં પહેલાં દીવાની પ્રાર્થના બોલીને દીવો રામ કરી દઈ અમે સૂઈ જતાં.’

મારી, તમારી અને આપણી જ વાત આ નોંધમાં ઉપસતી આવે છે. ખરું ને ?

કચનબહેન મજેવાડિયા આગળ જણાવે છે : આ કોટામાં ડાબેથી બેઠેલામાં બીજા, પાઘડીવાળા મારા નાના છે. લાલજીભાઈ દેવશી લાડવા એમનું નામ. ગામ રાણાવાવ, સૌરાષ્ટ્ર. આશરે ૧૯૩૦-૧૯૪૦ના અરસાનો કોટો હોવો જોઈએ. ચોક્કસ વિગતો મળતી નથી. પૂર્વ આફ્રિકામાં તેમ નાયરોબીમાં બે કન્સ્ટ્રક્શન કંપની ત્યારે ચાલતી. પી.ડબલ્યૂ.ડી. અને મૌલમ. નાનાએ તે બંનેમાં કામ કર્યું હતું. નાના મજૂર નહીં પણ કારીગરે સુધાર હતા. નાના ૧૯૧૪થી આફ્રિકે આવ-જાવ કરતા. ૧૯૫૨થી ૧૯૬૨ સુધી લાંબો સમય જ ફુટુંબ સાથે રહ્યા. પછી પાછા રાણાવાવ જતા રહ્યા. તે શેષ જીવન પૂરું થયું ત્યાં સુધી.

ચિત્રમાં ડાબી બાજુ એક આફ્રિકન યુવાન ઊભો છે. તેનો પહેરવેશ ભાતીગળ છે. બધાએ માથે પાઘડી કે ટોપી પહેરી છે. એ બધું પણ સમયની નિશાની બતાવે છે. ‘૧૯૫૫ની સાલમાં પણ’, કચનબહેન લખે છે, ‘નાના માથે પાઘડી કે ક્યારેક ટોપી પહેરીને જ બહાર જતા. ક્યારેક નાના તેમાં આભસ કરતા તો નાની ટકોર કરતાં :તે આભડવા જતું છે થોડું, કે ઉઘાડે માથે ચાલ્યા ।’

છબિમાં, શીખ ભાઈઓ પણ સારી એવી સંખ્યામાં દેખાય છે. પાછલી હરોળમાં વચ્ચે ઊભેલા ‘પરદેશી ... ટોપાવાળા’ અંગેજ સંરમેન લાગે છે.

સ્મરણની કેડીએ :

ઈન્દુભાઈ દવે ને 'શિશુ કુંજ'ની દાર્શ્નિકતા

★ મયૂર શુક્લ

ઈન્દુભાઈ દવેનાં પત્ની અને મારાં પત્ની બંને સગી બહેનો થાય. એ નાતે પણ અમે બંને ગાઢ સંબંધી થઈએ. ૧૯૫૫થી ૧૯૭૫ના બે દાયકા દરમિયાન ઈન્દુભાઈ અને હું ભાઈથી પણ વિશેષ ભાવથી સાથે રહ્યા. સહપ્રવાસી કર્યા અને નાટકોમાં પણ સાથે પાત્ર ભજવણી કરી.

એ સન ૧૯૩૯માં લીબીથી કરાંચી ગયા. ત્યાં હરજીવન સોમૈયાના પરિચયમાં આવ્યા. એમની પાસેથી વાર્તા કહેવાની વિદ્યા એમણે જાણી લીધી. વળી, બાળ શિક્ષણના જે મોટા જ્ઞાતા હતા અને અનેક પુસ્તકોના લેખક હતા તે ગિજુભાઈ બધેકાના

સાહિત્યમાંથી બાળશિક્ષણ સાહિત્ય લખવાની રીત પણ એમણે જાણી લીધેલી. આવી ભૂમિકામાં જ એમણે ૨૩ જૂન ૧૯૪૧ના દિવસે કરાંચીમાં 'શિશુ કુંજ'ની સ્થાપના કરી હતી.

અભ્યાસ પૂરો કરી લીધા પછી, ભારતમાં જુદીજુદી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં એમણે કામ કર્યું તે સમયે જ એમણે નિર્ણય કર્યો હતો કે બાળશિક્ષણ જ એમના જીવનનું ધ્યેય બનવાનું છે.

પરિસ્થિતિવસાત્ માર્ચ ૧૯૫૫માં એમનું દારેસલામમાં આવવાનું નક્કી થયું. એ પહેલાં ૧૯૪૫માં એમનાં લગ્ન થયાં હતાં. એ દારેસલામ આવી પહોંચ્યા. એમને સ્વતંત્ર મકાન ન મળે ત્યાં સુધી એ અને હું તેમ જ બંને બહેનો સાથે રહ્યાં. તે સમયગાળામાં 'હિન્દુ વોલન્ટિયર કોર્સ'નો પ્રમુખ હતો. આ સંસ્થા 'ઈન્ડો - ટાન્ઝાનિયા કલચરલ સેન્ટર' તરીકે હાલ જાણીતી છે. સંસ્થાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાં ઈન્દુભાઈ મારી સાથે જ રહેતા. સંસ્થાએ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે, સંગીત, નૃત્ય, નાટક, સાહિત્યમાં દારેસલામના સામાજિક જીવનમાં શુભ નામ મેળવ્યું હતું. એક સારી લાયબેરી - ટી. બી. શેઠ લાયબેરી - કાયમી પ્રવૃત્તિ હતી. કાર્યકરો, સ્વયંસેવકો સાંજ પડે લાયબેરીના કાર્યાલયમાં ભેગા થઈ જતાં. આ જોઈને ઈન્દુભાઈ પ્રભાવિત થતા. એમને એકદા વિચાર સ્ફૂર્ણો.

મને વાત કરી. કહે : આ સંસ્થા સાથે રહીને એક નવી જ સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરી હોય, તો તમને કેમ લાગે ?' મને વાત ગમી. એમણે યોજનાને કાગળ ઉપર ઊતારી. યોજનાને 'હિન્દુ વોલન્ટિયર કોર્સ'ની કાર્યવાહી સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરી. સમિતિએ જાહેર સભા સમક્ષ પ્રસ્તાવ મૂક્યો. આમ ૧૯૫૫ની ૨૩ જૂનને દિવસે આફ્રિકાને હિંદની એક ઉમદા ભેટ મળી. આમ 'શિશુ કુંજ'નો, પછી, વિશ્વમાં ઠેર ઠેર વિસ્તાર થયો.

'હિન્દુ વોલન્ટિયર કોર્સ' ઘણાં ત્રિઅંકી નાટકો ભજવ્યાં છે. દારેસલામની બહાર અરુશા, મોશી, ટાંગા અને મ્વાન્ઝા સુધી નાટકો લઈ ગયા. સંસ્થા માટે બીજા એક મકાનની જરૂરિયાત તો હતી. પૈસા ભેગા કરવાનું ચાલુ જ હતું. 'શિશુ કુંજ' જન્મતાં જરૂરિયાત વધી ગઈ. ઈન્દુભાઈએ નૃત્યનાટિકાઓ લખીને ભજવવાનું કાર્ય ચાલુ કર્યું. ઘણાં નાટકો અને નાટિકાઓ જ્યારે સમાજ પાસે મૂકી ત્યારે જનતાને પહેલી જ વખત કંઈક નવું જોવાનું મળ્યું. ઈન્દુભાઈ દરેકમાં જુદા જુદા વેષમાં હોય.

અમે એક વખત નાટક લઈને ટાંગા ગયા. સર્વે પાત્રોએ પોતપોતાના પોષાક, અન્ય વસ્તુઓ સાથે લઈને જ જવાનું હતું. અમારા આજીવન નિયામક પ્રાણેશભાઈ ભટ્ટે અગાઉથી દરેકને ચેતવી દીધા હતા. નાટક ચાલુ થવાને અડધા કલાકની વાર હતી. ત્યાં ઈન્દુભાઈએ પ્રાણેશભાઈ પાસે જઈને કહ્યું કે મારી માથાની ળીંગ ભૂલાઈ ગઈ છે. સાંભળીને નિયામકનો પિત્તો ઉછળ્યો. તરત એ બોલ્યા : વાળ કપાવી નાખો ! પછી ટાંગા સમાજના મંત્રી ભીખુભાઈને પૂછ્યું કે અહીં આજુબાજુમાંથી કોઈ વાળદ, હજમ મળશે કે ? ભીખુભાઈ ચમક્યા. એમને ખ્યાલ આવી ગયો. હાલની બાજુના હેરકટીંગ સલૂનમાંથી શંકરભાઈને બોલાવી લાવ્યા. અને શંકરભાઈએ ઈન્દુભાઈનો ટકો કરી નાખ્યો !

ઈન્દુભાઈ 'શિશુ કુંજ'માં બાળકોના માનીતા થઈ ગયા. ઈન્દુભાઈ કોઈ બાળક પર ગુસ્સે ન થાય, ગમે તેવી ભૂલ કરી હોય તો પણ. બાળકને કદાપિ અપમાનિત ન કરે. જનતામાં પણ ઈન્દુભાઈનું માન વધી ગયું હતું. નવી ચાલુ થયેલી બાળપ્રવૃત્તિમાં નાનામોટા સાથે બેસી ગાય, નાચે, નાટકો કરે. સૌને આ અજાયબી ભરેલું લાગતું.

ઈન્દુભાઈ જીવણલાલ દવેની એક સ્મૃતિસભા, હાલમાં, અહીં લંડનમાં, 'શિશુ કુંજ' સંસ્થા હેઠળ, યોજાઈ ગઈ. અકડેઠઠ માનવમેદની હતી. એમનાં જીવન અને કવનને આવરી લેતું સરસ પ્રદર્શન પણ હતું. ભજન હતાં, પ્રાર્થના હતી અને સ્મરણમંજૂષામાંથી ઉછાળામાર વહેતાં સરસ ભાષણો ય હતાં. કાર્યક્રમસૂચિમાં 'કૂતરું તાણે ગામ ભણી, ને વડૂ તાણે સીમ ભણી'નો ઘાટ અછતો રહેતો નહોતો. ઈન્દુભાઈ દવેને દેવની પીઠકાએ જાણે કે સ્થાપવાનું ચિત્ર પણ સખેદ ઉપસતું રહ્યું હતું.

આરંભે, મયૂરભાઈને બોલવાનું કહ્યું. એ અમને લખે છે તેમ, એમને ત્રણ જ મિનિટ અપાઈ હતી ! એમાં એ કેટલો પટ હીંડી શકે ? ખેર ! એમણે ત્યાં આપવા તૈયાર કરેલું એ પ્રવચન અહીં સાદર લઈએ છીએ. - તંત્રી

નાટકો અને નૃત્યનાટિકાઓ ભજવીને જેટલું મેળવી શકાય એટલું ભંડોળ ટાંગાનિકામાંથી મળી ગયું. ટાંગાનિકાની બહાર મધ્ય આફ્રિકાના ત્રણ દેશો તરફ અમે નજર દોડાવી. આ ત્રણેય મુલકોમાં સુરત જિલ્લાના અનેક વતનીઓ ઘણાં વરસોથી વસતાં હતાં. એમની આર્થિક હાલત પણ સારી હતી. આ દરેક દેશમાં સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો વિકાસ પણ થયો હતો.

દારેસલામના એક સ્નેહી નાથુભાઈ (દેસાઈ કે પટેલ ?) સુરત જિલ્લામાંથી આવે. અમારી સંસ્થાના એ હામી, એમને અમે મળ્યા. બધી વાતે વાકેફ કર્યા. આ ત્રણેય મુલકોમાં આગેવાનોનો સંપર્ક કરીને અમારું ત્યાં જવાનું ગોઠવી આપો. એમના પ્રયાસે એ કામ પણ પાર પડ્યું.

શુભ શરૂઆત થઈ. અમે ૫૦ બાળકો અને દસ પીઠ કાર્યકરોને લઈને બસમાં ઉપડ્યાં. ૩૧ દિવસનો એ પ્રવાસ હતો. નૃત્યનાટિકા 'વસંત

રાણી'ના ચૌદ શો' કર્યા. એકઠાં થયેલાં ભંડોળનો આંકડો કેટલો થયો તેનું સ્મરણ નથી; પરંતુ 'શિશુ કુંજ'નું મકાન થશે, એની ખાતરી મળી. ટી.બી. શેઠ લાયબેરીની જોડાણે એક પ્લોટ ખાલી હતો. એની માગણી મૂકી અને ખરીદી લીધો. આમ પ્લાનીંગ તથા ડિઝાઇનિંગના ચક્રો ચાલુ થઈ ગયા.

'શિશુ કુંજ' ખૂબ વ્યવસ્થિત ચાલતું હતું. કાર્યકરોનો મોટો સંઘ બની ગયો હતો. બાળકોને લઈને ગામથી દૂર ગામડાંઓમાં શિબિરો નાખાતી. ઊજાણીઓ અને ટૂંકાં પર્યટનો થવા માંડ્યાં. દરિયા કિનારે બાળકોને ન્હાવા લઈ જતાં. બોટની સફર પણ થતી. બાળકોની સંખ્યા ૪૦૦ જેટલી થઈ ગઈ હતી. ક્યારેક બાળકો મોઝાં થાય અને કાર્યકરો બાળકો સાથે વાતો કરે તો ઘોઘાટ પણ થાય. કોઈક વખત તોફાને ય રહે. એક પ્રસંગ બન્યો. બાળકો કોઈનું માને જ નહીં અને એકબીજા સાથે મારામારી કરવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું, જ્યાં હોય ત્યાંથી ઈન્દુભાઈને બોલાવી લાવો. ઈન્દુભાઈ આવ્યા. વચ્ચોવચ્ચ ઊભા રહ્યા. બે મિનિટ એક પણ શબ્દ બોલ્યા નહીં. દરમિયાન, બાળકો સાથે આંખો મિલાવતા રહ્યા. ... અને ટાંકણી પરે ને ખ...ણ...ણ... થાય તેવી શાંતિ પથરાઈ ગઈ. આવાં પ્રભુત્વ અને વ્યક્તિત્વ ઈન્દુભાઈ દવેને વર્ષાં હતાં.

ઈન્દુભાઈ સારા ચિત્રકાર પણ હતા. આવા ચિત્રવાર્તા કરનારા મેં જોયા નથી. વ્યાસપીઠ પર 'લેક બોર્ડ' રાખીને વાર્તા કહેવાની શરૂઆત કરે. બીજા બાજુ વાર્તાનાં ચિત્રો દોરાતા જાય. એમનાં બનાવેલાં, વિધની વિભૂતિઓનાં તૈલચિત્રો નાયરોબીની 'કલાનિકેતન શિશુ કુંજ' સંસ્થાની દીવાલ ઉપર જોવા મળશે.

વળી, એ બત્રીસ લક્ષણા પુરુષ હતા. એમાં આ લક્ષણો સમાઈ જાય : સંગીત, નૃત્ય, નાટક, સાહિત્ય, ચિત્રકામ, વાર્તા કરણી, કથા કહેણી, લેખન, અભિનય, ચિત્રવાર્તા કહેણી, પ્રવાસ. કથાકાર શબ્દ સાંભળીને નવાઈ લાગશે. એક દિવસ એમના અને મારા સસરાને ત્યાં ભાગવત પારાયણ રાખેલી. બધી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. એવામાં સમાચાર આવ્યા કે જે મહારાજ કથા વાંચવાના હતા તે અચાનક બીમાર પડી ગયા છે. ઈન્દુભાઈએ પ્રશ્ન ઉકેલી નાંખ્યો. એ કથાકાર પુરોહિત બની ગયા ! ભાગવતકથાનું પારાયણ એમણે જ કરાવ્યું. અમે મિત્રો જ્યારે હળતા ભળતા ત્યારે ઈન્દુભાઈને કહેતા કે 'ડી.એ. ગર્લ્સ સ્કૂલ'ની નોકરી મૂકી દો અને કથાકાર બની જાઓ !

ઈન્દુભાઈ વળી ક્યારેક કારીગર તરીકે સુધારીકામ કે પછી દરજીકામ પણ કરવા બેસી જતા. અભિનેતા તરીકે કોઈ પણ ભૂમિકાને એ ન્યાય આપી શકતા. જેના લાંબા ઝટિયા થઈ ગયા હોય એમના વાળ પણ કુશળતાથી કાપી આપતા. એ ડૉક્ટરનો હું એક વખત દરદી બન્યો હતો. એકવડિયું શરીર હોવા છતાં, પ્રવાસનો થાક કે કંટાળો પણ એમને ન થતો. ૧૯૬૪ની સાલમાં થોડાક યુવાનિયાઓને લઈને કિલીમા-જરો પર્વત ચઢી આવેલા. એમનાં જીવનમાં સાદાઈ વણાઈ ચૂકી હતી. પ્રવાસમાં જાય ત્યારે એમની સાથે સામાનમાં બગલથેલો રહેતો. તેમાં એક ઓઢવાનું અને એક પાથરવાનું, એક ઝબ્બો, એક લેંઘો. ન્હાવામાં ત્રણચાર પાઈન્ટ પાણી પૂરું થાય. સૂવામાં ૩ ફૂટ બાય ૫ ફૂટની જગ્યામાં આરામથી ઊંઘ કરી લે. આ બધી સિધ્ધિઓ કેવી રીતે, ભલા, મેળવી હશે ? કિલીમા-જરોના પ્રવાસમાં એમની સાથે જનારામાં એક હતા, ગોવિંદભાઈ, જે આજકાલ લેસ્ટરમાં વસે છે અને ત્યારની બધી વાતો કાઢીને એ સતત સંભારતા રહે છે.

'શિશુ કુંજ'ના મકાનની ઉદઘાટન-ક્રિયા ખૂબ આનંદથી થઈ. મકાન ઓપિનિયન / Opinion

બાંધવામાં થોડા પૈસા ખૂટતા હતા. આ પૈસા દારેસલામના શ્રેષ્ઠી માધવજી વિશ્વામે આપ્યા અને એમના ભત્રીજા લક્ષ્મીકુમાર ઓધવજી વિશ્વામનું નામ 'શિશુ કુંજ' સાથે જોડી દીધું. જેવી કલ્પના હતી અને ઈચ્છા હતી એવો હોલ. સો ફૂટ બાય ચાળીસ ફૂટ અને વ્યાસપીઠ ચાળીસ ફૂટ બાય પચીસ ફૂટ. હોલમાં ૪૦૦ ખુરસીઓ ગોઠવી શકાય. હોલમાં બેડમિન્ટન રમવાની પણ સગવડ કરાઈ હતી. ઈલેક્ટ્રિસિટી તથા સાઉન્ડ સિસ્ટમની આવશ્યકતા હતી તે પણ પૂરી થઈ હતી. એ સમયે દારેસલામમાં આ એક જ હોલ હતો જેમાં આ બધી સુવિધાઓ હતી. ભારતથી નાટકનાં જૂથ, સંગીતકારો આ હોલ જોઈને પ્રસન્ન થતા અને એમના કાર્યક્રમો આ 'શિશુ કુંજ'ના હોલમાં જ કરતા.

નાની નૃત્યનાટિકાઓ અને એકાંકી નાટકો ઈન્દુભાઈએ ઘણા લખ્યાં અને ભજવ્યાં. હવે એમણે મોટા અઢીત્રણ કલાકના નૃત્યરૂપકો શરૂ કર્યા. પહેલી શરૂઆત ગામડાંને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને 'રામના રખોપા' ભજવ્યું. પછી પૌરાણિક પ્રસંગ લઈ 'શબરી' રજૂ કર્યું અને છેલ્લે 'ઉડન ખટોલા'. આ ત્રણેય નૃત્યરૂપકો નાયરોબી જઈને થોડાક ફેરફારો સાથે ભજવાયેલા.

નાયરોબી ખાતે એમની નિમણૂક 'શિશુ કુંજ'માં થઈ ત્યારે દારેસલામથી મધ્ય આફ્રિકાના જે અનુભવો મળેલા તે કામ લાગ્યા. આટલાં બધાં બાળકોને લઈને એક મહિના સુધી ગામેગામ જવું, ભજવણી કરવી એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું. પણ ઈન્દુભાઈ એમાં પારંગત થઈ ગયા હતા.

બાળકોના મોટા કાફલાને લઈને અને સાથે નૃત્યનાટિકા ભજવવામાં જોઈતા વસ્ત્રપરિધાન અને અન્ય સાધનો લઈને નાયરોબીથી લંડન જવું એ મહામુશ્કેલ કાર્ય છે. પણ ઈન્દુભાઈની વ્યવસ્થાશક્તિ દાદ માગી લે છે. લંડન આવીને લંડનમાં તૈયાર થઈ રહેલાં બાળકો અને નાયરોબીનાં બાળકોએ 'શબરી'ના શો' સન ૧૯૮૮માં લંડન, લેસ્ટર, બર્મિંગમમાં રજૂ કરેલા. એવું જ બીજું રૂપક 'ઉડન ખટોલા' નાયરોબી - લંડનના બાળકોએ જ સંયુક્તપણે ઉપરોક્ત શહેરોમાં રજૂ કરેલું.

ઝામ્બિયા, ઝિમ્બાબ્વે અને મલાવીની સંસ્થાઓએ અમારું જે રીતનું સ્વાગત કરેલું એ યાદ કરું છું ત્યારે ત્યારે મારું માથું નમી જાય છે. ત્યાંના સજજનોએ બાળકોને અને મોટેરાંઓને પ્રેમથી એમના ઘરોમાં રાખ્યાં, જમાવ્યાં, ફેરવ્યાં અને છૂટાં પડતી વખતે ભેટસોગાદ આપવાનું પણ ચૂક્યા નહીં. ફક્ત ત્રણ યાદગાર પ્રસંગો કહું : પહેલો શો' નોલામાં હતો. ત્યાં ઠંડી સખત હતી અને રાતે તે ખૂબ વધી જતી. ઈન્દુભાઈનો પાઠ એક ગરીબજા વસ્ત્રહીન માણસનો હતો. એમને એક ટૂંકા પંચિયામાં વ્યાસપીઠ ઉપર દેખાવાનું હતું. સખત ઠંડીને લીધે અમે એમને એક ગરમ બંડીમાં આવવાનું સૂચવ્યું. એ સખતાઈથી બોલ્યા : હું ઉઘાણ શરીરે કામ કરીશ. સિધ્ધાન્ત અનુસાર એમણે બંડી ન પહેરી, તે ન પહેરી.

છોકરીઓને કપડાં પહેરાવવામાં અન્ય રીતે મદદ કરવા માટે ત્રણ મોટી ઉમ્મરની મહિલાઓ સાથે હતી. એક, મારાં પત્ની બેની - કુસુમ, બે, બલુ - કુમુદ, ઈન્દુભાઈનાં પત્ની અને ત્રણ, ઈન્દુભાઈ વચ્ચરાજણીનાં પત્ની. મારાં પત્ની સાથે અમારી બે વર્ષની દીકરી ચિત્રા હતી. ચિત્ર બોલકણી અને રૂપાળી હતી તેથી એને પોતાની પાસે રાખવાની છોકરીઓમાં હરીફાઈ ચાલે. અમારી બસ નોલાથી ઉપડી અને બે કલાક પછી એક સ્થળે હાજતપાણી માટે ઊભી રહી. બધાં નીચે ઉતર્યા. હાજત-પાણી કરીને પાછા બધાં બેસી ગયાં. બસ પંદરેક મિનિટ ચાલી હશે અને એક છોકરીએ બૂમ પાડી કે ચિત્રા કોની પાસે છે ? તપાસ ચાલુ થઈ. કોઈ પાસે હતી નહીં. બલુ - બેની પાસે તો રહેતી જ નહીં. અને અમને ખાતરી થઈ

કે ચિત્રા બસમાં કોઈ જ પાસે નહોતી. અમે બસને પાછી લીધી. જ્યાં રોકાયા હતા ત્યાં આજુબાજુમાં તપાસ કરી તો રસ્તાની કોરાણે વરસાદનાં પાણીને વહી જવા માટે ત્રણચાર ફૂટ પહોળી કેડીમાં રેતીના ઢગલા બનાવીને જાતજાતના આકારો બનાવતી ચિત્રા ઊભી હતી. એને ખબર ન હતી કે એને બધાં તાકીને શું જોઈ રહ્યાં હતાં.

ઝિમ્બાબ્વેથી નીકળ્યાં પછી મલાવીના મુખ્ય નગર બ્લંટાયર પહોંચીએ એ પહેલાં એક નાનું ગામ આવ્યું. અહીં રાત પડી ચૂકી હતી. રાતનો પ્રવાસ કરવાનો ઈરાદો નહોતો. અહીં પડવ નાંખવા મનસૂબો હતો. બસને ચોકમાં ઊભી રાખીને બેત્રણ મોટા જણ નીચે ઊતર્યા. કોઈ માણસ મળે તો પૂછવા કે અહીં કોઈ રાતવાસો કરી શકાય તેવું સ્થળ જડે કે ? એક બાજુએથી આવતો એક ઓળો જોયો. એ માણસ હતો. એ પણ બસને જોઈને અમારી તરફ આવતો હતો. દેખાવે મોટી ઉમ્મર હશે. લાંબી દાઢી. મૂછ. માથે ટોપી. પહોળો વેંઘો. કૂરતું ઉપર ગરમ કોટ હતો. એમને અમે અમારો પરિચય આપ્યો. અમે કોણ છીએ, ક્યાંથી આવ્યાં છીએ અને ક્યાં જવાનાં છીએ, શા માટે આવ્યાં છીએ, તેની ફોડ પાડી. અમે કહ્યું કે અમારે રાત ગુજારવા માટે જગ્યા જોઈએ છીએ. એમને અમે વિચારે ચડાવી દીધા. પછી બોલ્યા, એવી કોઈ જગ્યા આ ગામમાં નથી. છતાં તમે રાત વિતાવી શકો એવી જગ્યાની વ્યવસ્થા કરી શકીશ. પણ ... એ 'પણ' બોલ્યા ત્યારે અમને ધરપત થઈ કે ઈશ્વરે મદદ મોકલી લાગે છે. આગળ એ બોલ્યા, જો તમે મારી એક શરત કબૂલો તો. અમે પૂછ્યું કે તમારી શરત કઈ છે ? એ બોલ્યા, તમે જે નાટક બધાંને બતાવ્યું છે, એ આ ગામનાં માણસોને ય બતાવો. અમારા પક્ષે ઝાઝું વિચારવાનું હતું નહીં. અમે શરત સ્વીકારી લીધી.

એ ભાઈ અમને એમની કોમના લોકોએ બનાવેલા મોટા ગોદામ જેવા હાંલમાં લઈ ગયા. ત્યાં જઈ અમે બધાં ઉતર્યા. સામાન કાઢ્યો. એ ભાઈએ એમના મદદનીશોને બોલાવીને પાથરણાં, ઓઢણાં, ઓશીકાં મંગાવ્યાં. પછી બોલ્યા, જુઓ, તમે લોકો હિન્દુ છો. આ ગામમાં વસ્તી મુસલમાનોની. અમે ય ગુજરાતીઓ છીએ. અમારું તમને ખવરાવાય નહીં. તમને રસોઈ કરવા માટે રાશન, વાસણો, સગડીઓ મોકલાવી આપું છું. તમારે જે બનાવવું હોય તે બનાવીને જમો. પછી આપણે તમારું નાટક જોઈએ. બધાં જોરમાં આવી ગયાં. સ્ત્રીઓએ અને રસોઈના કારીગર પુરુષોએ એક બાજુ રસોઈ બનાવવી ચાલુ કરી. બીજી બાજુ, ઈન્દુભાઈએ બીજા ખૂણે પડદા બાંધીને 'મિની - સ્ટેજ' ઊભું કરવા માંડ્યું. જમ્યા. શાં બતાવ્યો. બીજા દિવસે એમણે અમને ચાનાસ્તો કરાવ્યો અને છોકરીઓને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં વિવિધ ફળોની પેટીઓ આપીને અમને વિદાય કર્યાં.

ઈન્દુભાઈ દવે સાથે આગળ લખ્યું તેમ એ સમયે બે દાયકાનો નિજ સંબંધ રહ્યો હતો. યાદ તો ઘણું ય આવે છે. એ બધું લખવા માટે પુસ્તક જેવડી જગ્યા ય ઓછી પડે. એટલે હવે અટકવું જ રહ્યું.

'શિશુ કુંજ' સંસ્થા સાથે જન્મથી મરણ સુધી જેમણે સેવા આપી છે એમના આત્માને શાંતિ મળે, એમ તો પ્રાર્થાશું. જીવરાજભાઈ પટેલ, જી.એ.કે. પટેલની બિલ્ડિંગ કન્સ્ટ્રક્શન પેઢીના ડાયરેક્ટર અને બીજા ડાયરેક્ટર ગુલાબભાઈ (હાલ હયાત છે) જેમણે સંસ્થાનાં બે મકાનો - ટી.બી શેઠ લાયબેરી અને એલ.ઓ.વી. શિશુ કુંજ - ખંતથી અને નિષ્ઠાથી બનાવ્યાં. ડોલરરાય શુક્લે એક સરદારજીની નવી પડીકાબંધ બસ અપાવી, જેનું ભાડું પણ પાછા આવ્યા પછી જ અપાયું હતું. પાયાના

પથ્થરો - રણધીર ઠાકર, યશવંત ઠાકર, પ્રાણેશ ભટ્ટ, ચંદ્રસિંહ ચૌહાણ, ત્રિકમલાલ બૂચ, અનિલ બૂચ, બેન્કર અને વેપારીઓ, ભાનુશંકર ઠાકર, સુખભાઈ વૈષ્ણવ, ટી. બી. શેઠ, ડી. કે. પોપટ, મોહિન્દરસિંઘ પાવરે, વગેરે પણ સાંભરે છે.

વારુ, ૧૯૮૫માં ઈન્દુભાઈ ભારતથી નાચરોબી ગયા અને 'શિશુ કુંજ'માં એમની નિમણૂક થઈ ત્યારે 'કલાનિકેતન શિશુ કુંજ'નાં કાર્યકરો હર્ષદેલા બની ગયેલા. ત્યાં રહી એમણે ઘણા સુધારા કર્યા. છેલ્લો પ્રસંગ મને યાદ છે. ૨૦૦૦ની સાલમાં એમણે 'શિશુ કુંજ ઈ-ટરનેશનલ રેકૉર્ડિંગશન એવોર્ડ' સંમેલન યોજેલું. સાથે 'માધવદેવી મીરાં' નૃત્યનાટિકા પણ રજૂ કરી હતી. પ્રસંગને અનુરૂપ જાણીતા ફિલ્મ નિર્માતા અને વિચારક શ્યામ બેનેગલને મુખ્ય મહેમાન તરીકે આમંત્રણ આપેલું. ચોમેરથી 'શિશુ કુંજ'નાં કાર્યકરો ઉમટી રહ્યા હતા. શ્યામ બેનેગલને હાથે આ એવોર્ડ એમને એનાયત કરાયેલો. અને પછી, શ્યામ બેનેગલને ત્રણ રાત માટે મસાઈ - મારા ગેઈમ પાર્કમાં લઈ જવાની ગોઠવણ કરી હતી. ઈન્દુભાઈ મને પણ સાથે લઈ ગયા હતા.

[195 Edgwarebury Lane, EDGWARE, Middlesex HA8 8QJ U.K.]

ઈન્દુભાઈ દવે એટલે

પટપૂજા બનેલું ભાપનાનું એક બીજ

★ પ્રતાપ ગઢવી

એપ્રિલ ૧૯૮૧નું એ વર્ષ હતું. 'શિશુ કુંજ'ના 'બાળ કલા દર્શન' કાર્યક્રમ જેવાનો લાભ મળ્યો હતો. કાર્યક્રમમાં પ્રાર્થના, ગીત, સરસ્વતીવંદના, નૃત્ય, બે નાનાં નાટકો, બાળગીતો એવી સામગ્રીઓ હતી. વ્યાસપીઠની સજાવટ, ગુજરાતી ભાષામાં સંચાલન, કાર્યકરોની મહેનત ઉપરાંત દરેક શ્રોતાગણનાં સ્વાગતની રીતરસમ - બધું જ ખૂબ સ્પર્શી ગયેલું.

મને પોતાને ગુજરાતી વાંચનનો અને સંગીતનો ખૂબ જ શોખ. અમારો દીકરો કરણ ત્યારે સાત વર્ષનો હતો અને ઈલફર્ડના ઓશવાળ સમાજના ગુજરાતી વર્ગમાં ભણવા જતો હતો. તેને ભારતીયતા શીખવવાની મને હંમેશાં સક્રિય હોશ રહી છે. દારેસલામ વસતાં મારાં અંગત સંબંધીઓ અને સગાંઓ હંમેશ 'શિશુ કુંજ'ની વાતો કરે. અહીં પણ તેમનાં બાળકો 'શિશુ કુંજ'ની રવિવારીય નિશાળમાં જાય. આમ 'શિશુ કુંજ'નો આછેરો પરિચય મને હતો. પરંતુ જ્યારે આ 'બાળ કલા પ્રદર્શન' જોયું ત્યારે તો હું અત્યંત પ્રભાવિત થયો. તે જ રાતે ઘેર આવી, 'શિશુ કુંજ'માં કરણને ભરતી કરવા અરજી કરી દીધી.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૧ દરમિયાન કરણને જગ્યા મળી અને જોડાજોડ મારાં પત્ની, ગીતા ને મારી 'શિશુ કુંજ' સાથેની સક્રિય યાત્રાનો આરંભ થયો. આ રવિવારની નિશાળમાં સમૂહ રમતગમત, ગુજરાતી ભાષાના વર્ગો, પ્રાર્થના, બૌદ્ધિક, કવાયત અને બાળસભાનો નિયમિત સમાવેશ રહ્યો છે. ઈલફર્ડથી મઝવેલ હિલ કેન્દ્રની જગ્યા ખાસી દૂર હોવાને કારણે કેન્દ્ર પરે અમે રોકાઈ પડતાં. એકાદબે કાર્યકરોને મારી સંગીતપ્રીતિ તથા સમજસૂઝની જાણકારી હોવાથી ગીતાને તથા મને કાર્યકરો તરીકે જોડાઈ જવા તેઓ આગ્રહ કરતા હતા. અમે વિચાર્યું અને પછી 'શિશુ કુંજ'માં સક્રિયપણે સામેલ થઈ ગયાં.

‘શિશુ કુંજ’ની પ્રવૃત્તિઓથી કરણને તો ખરો પણ અમને પણ આનંદ આવતો. આ સંસ્થા કઈ રીતે શરૂ થઈ, કોણે આવી જબરદસ્ત સંસ્થાની શરૂઆત કરી હશે, એવા એવા સવાલો મનમાં જાગતા રહે. ધીમે ધીમે, સાથી કાર્યકરો પાસેથી ઈન્દુભાઈ દવે, વલ્લભભાઈ પટેલ ને દેવચંદભાઈ શાહ વિશેની વિગતમાહિતીઓ મેળવતો રહ્યો. ઈન્દુભાઈના લેખો વાંચવા મળ્યા. ‘શબરી’ નૃત્યનાટિકાની વીડિયો ટેઈપ જોઈ. ટેઈપ થયેલા ઈન્દુભાઈનાં પ્રવચનો પણ સાંભળ્યાં. “સેતુ” દ્વારા ઈન્દુભાઈનો સંપર્ક રહેતો. નાયરોબીથી અવારનવાર પત્રો આવે, કાર્યકરો લંડન આવે તો એ બધાનો સંસર્ગ થતો રહેતો.

અને પછી મનમાં સળવળ્યા કરતું : ક્યારે ઈન્દુભાઈને રૂબરૂ મળવાનું બને ? ૧૯૮૨થી ‘શિશુ કુંજ’ની કાર્યકારી સમિતિ પરે બેસતો હોવાથી એક નૃત્યનાટિકા યોજવાની વાતો સાંભળવા મળતી રહી. મારા શોખની આ વાત હોવાને કારણે, આ મુદ્દે વધારે ભાર મૂક્યા કરતો. ‘શિશુ કુંજ’, લંડનની ૨૧મી વર્ષગાંઠ ૧૯૮૬માં આવતી હતી. એ અવસરે ઈન્દુભાઈ દવેના માર્ગદર્શન અને દિગ્દર્શન હેઠળ એક નૃત્યનાટિકા યોજવાનો નિર્ણય પછી લેવાયો.

ઈન્દુભાઈ દવે જૂન ૧૯૮૬માં લંડન પધાર્યાં. એમની સાથેની પહેલવહેલી મુલાકાત આજે ય યાદ છે. હસતો ચહેરો. ધીમું બોલવું. ત્યારે એમની ઉંમર ૭૪ વર્ષની હતી, પરંતુ સ્ફૂર્તિવાળું શરીર. ઉષ્મા ભારોભાર. આ પહેલાં એમને ગુરુ માનતો, હવે તેમાં પૂજ્યભાવ ભળ્યો. એ લંડન આવ્યા તે જ સાંજે ‘શિશુભવન’માં એમના સ્વાગત માટે એક મેળાવડો યોજાયો હતો. પહેલીવાર તેમનું ભાષણ સાંભળવાનો મને લાભ મળતો હતો. એમની પ્રતિભા. વક્તવ્યની ઊંચાઈ. વિચાર કરી કરીને બોલવાની રીત. ખરેખર, એક અવનવો અનુભવ હતો.

ઈન્દુભાઈને વાંચનનો ભારે શોખ. ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં નિયમિત વાંચન કરે. લંડન આવ્યા ત્યારથી છાપાંઓ દરરોજ વાંચે. “ટાઈમ્સ”, “ગાર્ડિયન”, “ડેયલી ટેલિગ્રાફ”, “ઈન્ડિપેન્ડન્ટ” એ બધાં આવે સવારના નાસ્તા પછી, બપોરના જમ્યા પછી અને રાતે સૂતા પહેલાં એ આ છાપાંઓ વાંચે.

આવ્યાના બીજા દિવસથી જ કઈ જાતનો કાર્યક્રમ ગોઠવવો છે, ક્યારે ગોઠવવો છે, જેવા સવાલો પૂછીને એમણે નિર્માતા - દિગ્દર્શકનો દોર હાથ લીધો. એમણે દિગ્દર્શન આપ્યું હોય તેવાં નાટકોની વાત કરી અમને હળવા બનાવ્યાં. અને પછી એમણે લખેલી પરીકથા, ‘ઊડન ખટોલા’ને પ્રસ્તુત કરવાનું અમે ઠેરવ્યું. એમણે મૂળ પરીકથા લખી હતી, પણ લંડનનાં શ્રોતાઓને લક્ષમાં લઈ, સમયાનુકૂળ એમાં એમણે ફેરફાર કર્યા. દરરોજ વાંચતાં જાય અને જરૂરી ફેરફાર કરતા જાય. સો ઉપરાંત બાળકોને આ નૃત્યનાટિકામાં લેવાનાં હતાં એટલે પાત્ર-વહેચણીનાં કામ, હોલ-વ્યાસપીઠ જોવા જવું અને વળી લટકામાં રોજરોજની બેઠકોનો સિલસિલો તો ચાલુ.

એક પ્રસંગ સાંભરે છે : લૉગન હોલ જવા માટે ઈન્દુભાઈ સંગાથે પાંચેક કાર્યકરો ગયાં. અમે ત્યાંનાં સંચાલકો સાથે વાતચીત કરતાં હતાં. ઈન્દુભાઈ ક્યારે એ બેઠકમાંથી બહાર નીકળી ગયા તે ખબર ના રહી. આમતેમ જોયું પણ ઈન્દુભાઈ દેખાય નહીં. એ એક ‘સ્કેફેલ્ડીંગ’ પર ચડી ગયેલા ! ૭૪ વર્ષના આ યુવાનની આવી તો સ્ફૂર્તિ હતી !

પોતે શિક્ષક, વાર્તાકાર, લેખક, દિગ્દર્શક, ચિત્રકાર, સંગીતકાર, કવિ અને બધી જ રીતે અનુભવી - આ બધાની અનુભૂતિ ‘ઊડન ખટોલા’નાં કામોમાં પ્રતીત થઈ. બાળકોને વહાલથી તૈયાર કરવાં, વાર્તા કહેતાં

કહેતાં બાળકોને જીતતાં જવાં, નાટકનાં સંવાદો લખવા, દિગ્દર્શન કરવું વ્યાસપીઠ માટેના તમામ પડદાને રંગવા અને ચીતરવા, ‘બેક ડ્રોપ પેઈન્ટ’ જોતે જ કરવું, કયા કયા પ્રસંગમાં સંગીતના કયા કયા રાગને લેવા તેનું માર્ગદર્શન - આ સઘળું જ આંખે વળગતું રહ્યું. ‘ઊડન ખટોલા’ માટેનાં બધાં ગીતો એમણે ખુદ લખેલાં.

અમને, કાર્યકરોને બાળ માનસની, વાર્તા કેમ કહેવી, બાળગીતો ગાવાની - આ બધી તાલીમ એમની પાસેથી મળી છે. બાળકને આપણી સંસ્કૃતિ, આપણાં મૂલ્યો બાબતના સંસ્કાર આપવાના હોય તો પહેલાં આપણે તેનો ખુદ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વાંચન કરવું જોઈએ અને પછી ગમ્મત સાથે કઈ રીતે તે બધું પીરસવું એની પણ અમને કેળવણી ઈન્દુભાઈ પાસેથી મળી છે. ટૂંકામાં, નમ્રપણે, નિર્મળભાવે તેમ જ નિરાભિમાની વૃત્તિએ બાળક સાથે વ્યવહાર કરવાનું અમે એમની પાસેથી જ શીખ્યા.

‘શિશુ કુંજ’ની સ્થાપના એમણે ૧૯૪૧માં કરી હતી. ત્યારથી આ પાંસઠ વર્ષો દરમિયાન એમણે અસીમ સેવાઓ આપી છે. કરાંચીમાં એક સમે ૮૦૦ બાળકો આ પ્રવૃત્તિનો લાભ લેતાં હતાં. માદામ મરિયા મોન્તેસરી પોતે આ બાળ-પ્રવૃત્તિઓ જોવા ગયાં હતાં. આજ સુધી આશરે પાંત્રીસેક હજાર સભ્યોને ‘શિશુ કુંજ’નો લાભ મળ્યો હોય, તેવો એક અંદાજ છે.

ઈન્દુભાઈની લંડનની મુલાકાત દરમિયાન એમની સંગાથે રહેવાનો જે લ્હાવો-અનુભવ મળ્યા છે તેવો બીજા અનુભવ ઈન્દોરવાસનો ય મને છે. ભારતના મધ્ય પ્રદેશ રાજ્યના ઈન્દોર નગરમાં, ઈન્દુભાઈના ભત્રીજા ધીરેન્દ્રભાઈ દવેએ ‘શિશુ કુંજ આંતરરાષ્ટ્રીય શાળા’નો એક પ્રયોગ આદરેલો. તે નિમિત્ત જવાનું થયું હતું. વળી નાયરોબીમાં પણ એમની સંગાથે રહેવા મળ્યું છે. અને છેલ્લે, એકાદ વર્ષ પહેલાં, અમદાવાદ ખાતે, ‘શિશુ કુંજ’માં એમની વાર્તાઓ સાંભળવાની તક સાંપડી હતી.

તેઓ હંમેશાં કહેતા, બાળકનાં ઘડતરમાં બે તત્ત્વો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે : વાતાવરણ અને વ્યક્તિ. બાળકોમાં સંસ્કારસિંચનનું અને સુધારા માટેનું વાર્તાને એ અમોઘ સાધન માનતા. એવાં સાધનને કેન્દ્રમાં રાખી, બાળપ્રવૃત્તિ યોજવામાં આવે તો ઘણું પાયાનું કામ થઈ શકે.

એમના એક સહકાર્યકર જીતુભાઈ ભટ્ટના શબ્દમાં કહીએ તો આ સમૂળું આંદોલન, આ અભિયાન જોતાં લાગે છે કે ‘એક નાનકડું ભાવનાનું બીજ આજે વટવૃક્ષ બની લહેરાય છે.’ મહેશભાઈ કવિના શબ્દો ઉછીના લઈને કહીએ : ‘અંદરથી એ જ સદ્ભાવ સરી પડે છે કે અમારાં કુમળાં ને રૂપાળાં પુષ્પ છોડોની અને તેના માળીઓની, હે પ્રભુ, સદા ય રક્ષા કરજો, તેમને સહાયતા કરજો. વળી સહુને ક્ષેમકુશળ અને પ્રગતિશીલ બનાવજો તેમ જ અમારી સંસ્થામાં એવું સામર્થ્યનું બળ સીંચજો કે તે સારા ય જગતનાં બાળકોની મારા બની રહે.’

ઈન્દુભાઈ દવેનાં પત્ની, કુમુદબહેન અને ભાઈના સ્વર્ગવાસ બાદ, ઈન્દુભાઈની તબિયત એકાદ વર્ષથી લથડતી જતી હતી. અમે ઈચ્છતા હતા કે એ લંડન આવે અને અમારા સૌ સંગાથે આરામ ગાળે. પરંતુ એ થઈ ન શક્યું, તેનો રંજ વીટ્યો પડ્યો છે. ૨ એપ્રિલ ૨૦૦૬ની સાંજે એમણે નાયરોબી ખાતેથી મોટે ગામતરે જવા વિદાય લીધી. અને આમ બાળ-પ્રવૃત્તિનો એક ભારે અગત્યનો અધ્યાય સમાપ્ત થયો એમ કહીશ. એમને ચીંધેલા માર્ગે, બાળકોને કેન્દ્રસ્થ કરીને ‘શિશુ કુંજ’ વાટે, બાળપ્રવૃત્તિઓ કરવાની રાખીએ એ જ એમને સારી અંજલિ હશે. અને તો જ આપણી સાથે એ સતત રહી શકશે, એની પણ ખાતરી છે.

[14 Hereford Gardens, ILFORD, Essex IG1 3NL, U.K.]

બૂચદાદાએ લખેલી આત્મકથાની શરૂઆતનું આ લખાણ વાંચવું :

"મારું જન્મસ્થાન પોરબંદર, અને વતન ગોંડલ. ગાંધીજીનું જન્મસ્થાન તે જ મારું ને તેમનો જન્મ માસ તે જ મારો જન્મ-માસ. એટલું તો ગાંધીજી અને મારી વચ્ચે સરખાપણું છે. જન્મસ્થાન એમના જન્મસ્થાનથી દક્ષિણે સીધું જોતાં માંડ અર્ધો કિલોમિટર; ને જન્મતારીખ તેમની તારીખ પછી ૧૮ દિવસે ૨૧ મી. ત્યાં જ ફેર પડ્યો ને. પછી તો એ ફેર ક્યાંય તે વધી ગયો."

- જુગલકિશોર વ્યાસ

ગુજરાતીના એક મુઠ્ઠી ઊંચેરા કેળવણીકાર, સાહિત્યકાર નટવરલાલ પ્રભુલાલ બૂચની આ જન્મશતાબ્દિનું વરસ છે. એમના એક વિદ્યાર્થી જુગલકિશોર વ્યાસના સદ્ભાવે, ન.પ્ર. બૂચનાં કેટલાંક પ્રતિ-કાવ્યો તેમ જ હાલકુઓ અહીં સાદર લઈએ છીએ. માણજી અને આનંદજી. - તંત્રી

શ્લેષ પર શ્લેષ

(અનુષ્ટુપ)

----- શ્લેષ-શોખીન હું ઘણો,
 'એ કે' એક સમી સાંજે', શ્લેષ-શોખીન ઘણા;
 કરો તો શ્લેષ પે શ્લેષ, જોઈ કેવાક આવડે!
 કરી આશ્લેષ મે કીધું, 'થયો ને શ્લેષ, શ્લેષ પે ?
 ----- 'એ' કે 'એકે જ શું વળે ?'
 ફરી આશ્લેષ કરી મે કું, 'બીજો, બી, જો, થયો કની ?'

યાચે શું ચિનગારી ?

(એક જ દે ચિનગારી પરથી)

યાચે શું ચિનગારી, મહાનર, યાચે શું ચિનગારી ?
 ચક્રમક લોહું મેલ્ય પડ્યું ને બાકસ લે કર ધારી;
 કેરોસીનમાં છાણું બોળી ચેતવ સગડી તારી.....મહાનર
 ના સળગ્યું એક સગડું તેમાં આસ્ત શી છે ભારી ?
 કાગળના ડૂચા સળગાવી લેને શીત નિવારી.....મહાનર
 ઠંડીમાં જો કાયા થયરે, બંડી લે જટ ધારી;
 બે-ત્રણ પ્યાલા ચા પી લે કે જટ આવે છુશિયારી....મહાનર

ખાદીનું ખીચું

ખાદીના ખીચામાં પરદેહી રીજું ઈ સંધી પવિત્તર ગણાયે,
 ખાદીના ખીચામાં દારૂની બાટલી ઈ અમરતની કૂપી મનાયે,
 ખાદીના ખીચામાં કાળાં તે નાણાંની કાળપ હંચોડી ધુવાયે,
 ખાદીના ખીચામાં મેલી મલકને મુગતિનાં ગીતું ગવાયે.

(સોરઠો)

(પણ) દાબ્યો ઠેઠો-ઠેઠ ઢાંક્યો ને 'રે' આત્યમો
 (કાં કે) ખાદી ખીચાં હેઠ (ઓલ્યો) ખબકે ગાંધી માત્યમો.

સાફલ્ય !

(ભિન્નોપખતિ)

ગાંધી સરીખો બનવા મહાત્મા
 ઉરે ધરી આશ ઘણું કર્યું મે :
 ચોરી કરી મે ય લગાર સ્વર્ણની,
 આસ્વાદ લીધો અજમાંસનો યે,
 પીધાં ઘણાં મે ય સિગારરૂઠાં,
 મૂંડો રખાવ્યો, પરિધાન પોતડી
 -નું યે કર્યું મે કંઈ એક વર્ષ,
 પત્રો લખ્યા રદદ થયેલ રે પરે,
 બાકેલ ખાધું, ઉપવાસ કીધા
 બધું કર્યું મે ફળ સાંપડ્યું જે
 લોકો કહે છે મુજને 'મહા-તમા.'

વકીલ અને વાળદ

(અનુષ્ટુપ)

એકદા ઘરને ઓટે, ડોસો વાળદ આગળે,
 કરાવે ક્ષીર દાઢીનું વર્ધમાન વકીલજી.
 વકીલે કરતાં હાસ્ય, કીધું આમ કટાક્ષમાં:
 "તને 'લા જબરો જાણું, તારી જોડ ન જોઈમે;
 રાય ને રંક, એલા, તે મૂંડિયા કેટકેટલા !"
 બોખલું મો મલકાવી ડોસો વાળદ બોલિયો:
 "કરજો માફ, સાહેબ ! ધંધાભાઈ તમે-અમે;
 મૂંડું હું સવળે અરને, અવળે આપ મૂંડતા."

શઠ અને શેઠ

(મનહર)

એક ગામ માહે વસે શાહુકાર શેઠ એક,
 બીજો શઠલાલ નામે ત્યાહાં વસે શઠ છેક.
 એક સમે શઠ અને શેઠ બાખડી પડયા
 શેઠ લાલપીળા બની ખૂબ ગાળોએ ચડયા;
 "લુચ્યો તું, લઈગો તું છે, શઠ, તું, લંપટ તું
 અપલખણોમાં પૂરો, શઠ, શઠ, શઠ તું."

શઠ કહે, "શેઠ, એટલું જ કે 'તું' મારે છે
 'શઠ' થકી એક માત્રા 'શેઠ' માં વધારે છે."

વિચારનો ટ્રસ્ટી

(ભિન્નોપખતિ)

વિચારસમૃદ્ધિ તમામ મારી
 વ્યાખ્યાન ફવારા વિતરું હું વિશ્વમાં
 આચાર માટે ન કશું ય રાખી -
 વિચારનો ટ્રસ્ટી જ માનતો મને.

સુખચતુષ્ટયમ્

પહેલું સુખ તે પેટ સફાઈ,
બીજું સુખ નિત મળે મિઠાઈ,
ત્રીજું સુખ અજ્ઞાને ભર્યા,
ચોથું સુખ નીદરમાં મર્યા.

આટલો ફેર

(અનુષ્ટુપ)

(ઈસુ અને કવિ વચ્ચેનું સામ્ય અને ફેર !)
પ્રભુનો પુત્ર એ પામ્યો ફરોસ અંત્ય કસોટીએ
ગણાઈ પુર્ણ ઉત્તીર્ણ, ગયો શાશ્વત સ્વર્ગમાં;
પ્રભુનો પુત્ર હું પામ્યો ફરોસ અંત્ય કસોટીએ
ગણાઈને અનુત્તીર્ણ રખાયો એ જ વર્ગમાં !
*(ન. પ્રભુલાલ બુચ.. ફરોસ=કરૂસ અને ચોકડી માર્ક..)

કવિતાર્કન

યસકો

મને પણ

વ્યવસાયી કવિ બનવાનો

યસ્કો લાગ્યો!

પણ એક મુંઝવણ

આડે આવતી'તી

કવિતાઓ વેચવી કેવી રીતે?

વજન ના ભાવે,

કે

ડઝન ના ભાવે?

મહેન્દ્ર શાહ

ઓપિનિયન / Opinion

Mehendra

નઈ તાલીમ:

રા' ને બે રાણી,
જૂની માનિતી, નવી
અપ્રમાનિતી.

અંગ્રેજી ભાષા :

વહુ વિદેશી,
વર વહુધેલો, મા
ને દાદી વીલાં.

લગ્ન :

કોતલ ઘોડો
ગારે ખંત્યો : નીકળ્યો
ત્યારે ટારકું !

પ્રેમલગ્ન :

વાટે મળિયાં,
હસ્યાં, હસવામાંથી
શયું ખસવું.

છૂટાછેડ :

સમુદ્ર માંઢી
કાષ્ટ કાષ્ટ બે મળ્યાં
પૂર્યાં વિખટાં.

લગનની લગન :

રજની બાંડી !
અમાસરાતે ચાંડી
ને 'બીજે' માંડી !

હાઈકું :

બધે હાઈકું
હાય મહું હું રૈ ગ્યો,
મેં ય હાઈકું.

હાઈકું :

નામે હાઈકું
જાપાનમાં પાઈકું:
રેં શું દાયકું.

તારા :

મુખર મીને
ગાતાં તેજ પ્રહુલ્લ
તિમિર મહી.

કાંતિ :

સાસુ વહુથી
ગુરુજનો શિષ્યોથી
કરે ડરતાં.

તીખાશની મિઠાશ :

મહાસાગરે
મિષ્ટાન્નોના, ચટણી
મીઠી વીરડી.

સાચી લોકશાહી :

કુંભાર કરતાં
ગધેડાં ડાહ્યાં સાચી
લોકશાહીમાં.

ગંગાવતરણ :

સવળી ગંગા :
સ્વર્ગે થી ગંગા
વારસોએ ઉતારી :
પૂર્વજો તર્યા .

અવળી ગંગા :
સ્વાતંત્ર્ય-ગંગા
પૂર્વજોએ ઉતારી :
વારસો તર્યા.

વિરહાઈકું સપ્તકમ્ :

પળ્યાં પિયર ;
સનું ઘર, તમારી
સ્મૃતિ સભર.

સ્વખિલ નિત્રા ;
તમરાંના ગંકારે
ઝબકી જાશું.

પાંચના ડંકા
પડી પડી જગાડે,
તમે સાંભર્યાં .

નહાઉ ધોઉ ;
સાડીસને દોરડે
ધોતિયું રડે.

ચલો પેટાવું
મંચી હંફાળ જવાબ :
તમે સાંભર્યાં .

રંગીન ખ્યાલા -
-વીટી ઘઉંવણી ચા :
તમે સાંભર્યાં .

જ્યાં જ્યાં નજર
કરે નટનાગર
યાદી તમારી.

(સદભાવ : જુગલકિશોર)

ઓક્ટોબર 2006

'સુહેતુ'નો શ્રવણમધુર સંતબંડારો

★ શૈલેશ ટેવાણી

આપણા લલિત સંપ્રદાય અને આપણા સંત કવિઓ વિશે અધિકારપૂર્વક ઘણું કહેવાયું છે તેમ ઉભડક ઉભડક ઘણું બક્ષ્યું અને કેંકાયું છે. પુસ્તકો મેળવીને વાંચી લેનાર પેઢી, આવનારી પેઢી પુસ્તક પાસે કેટલું જશે, તેની ચિંતામાં આપણા સંતકવિઓની મોઢામોઢ માંડ રહે છે. આપણાં વીડિયો પાર્લરોમાં કેટલાં સંતો વિશેની દસ્તાવેજી મળે ?

ભજન સાહિત્યની અધિકૃત વાચના નરોત્તમ પલાણ, નિરંજન રાજ્યગુરુ, નાથાલાલ ગોહિલ અને મનોજ રાવલ જેવા સ્વસ્થ સંશોધકો સિવાય બહુ મળવી દુર્લભ. તેમાં આપણાં સુગમના કલાકારો દ્વારા તેનું વેઠ જેવું ગાયન. નવી પેઢીને આકર્ષવી તો કઈ રીતે ?

યુનાઈટેડ કિંગડમના મિડલ્ન્ડ્સ વિસ્તારના લેસ્ટર શહેરમાં વસતી ભાઈબહેનની જોડી, યોગેશ જોશી અને કીર્તિ જોશીએ આપણાં આ સંતસાહિત્યને દરિયાપારના ભારતીયો માટે સુલભ કરી આપવાની હિમત કરી. એમનો વિચાર માત્ર પદો જ પહોંચાડવાનો નહોતો. એમને હતું કે કબીર, મીરાં, તુલસી, સૂરદાસનાં જીવન વિશે સવિસ્તાર કથા કહેવાતી જાય અને શ્રવણમધુર પદ ગુજન કરતું રહે. યોગેશભાઈએ આ પહેલાં 'સુહેતુ' નામ આપીને નરસિંહ મહેતાનાં પદો પર એક આલ્બમ તૈયાર કર્યું હતું. અનંતરાય રાવલથી લઈને આધુનિક કહેવાય તેવાં આપણાં કવિ - વિવેચકોની નરસિંહ મહેતાનાં જીવન - કવન વિશેની અભ્યાસપૂર્ણ લેખમાળા અમારી સામે હતી. તેનાં આધારે લેખન અને પ્રકલ્પના સંચાલનની જવાબદારી મેં ઉઠાવેલી. એ સંપુટને સારો એવો પ્રતિસાદ મળ્યો હતો.

'સુહેતુ'એ બીજા ચરણમાં સન ૨૦૦૫ના વર્ષમાં સૂરદાસ, મીરાં, કબીર અને તુલસીદાસજી પર ચાર વોલ્યુમ પ્રગટ કર્યાં. અમારી નાની એવી મંડળીએ સંશોધન - લેખનની કસરતો કરી. હિંદી અને અંગ્રેજીમાં આ આલ્બમ્સ તૈયાર થયાં. આ પદોનાં સંગીતનું નિર્માણકાર્ય સુપ્રસિધ્ધ ગાયક અને સ્વરકાર આસિત દેસાઈ દ્વારા સુંદર રીતે પાર પડ્યું. એમણે ગાયનમાં સુરેશ વાડેકર, સાધના સરગમ, કવિતા કૃષ્ણમૂર્તિ, મહાલક્ષ્મી આયર અને સ્વયં આસિત દેસાઈ અને હેમા દેસાઈનાં કંઠે આ ગીતો સ્વરબધ્ધ કર્યાં. નવો ને ઊભરતો અવાજ આલાપ દેસાઈનો પણ તેમાં હતો. ખુદ આસિતભાઈ આ વોલ્યુમ્સનાં લોકાર્પણ વખતે લેસ્ટર આવ્યા. 'સુહેતુ'એ લેસ્ટર યુનિવર્સિટી હોલમાં સુંદર કાર્યક્રમનું આયોજન કર્યું. યોગેશ જોશી - કીર્તિ જોશીનાં બધાં જ સાહિત્ય અને સંગીતપ્રેમીઓ આ કાર્યક્રમમાં મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યાં અને કાર્યક્રમ સફળ રહ્યો.

બહુ જવાબદારીપૂર્વકનું સંશોધન, આસ્વાદપૂર્ણ અને સુગમ કોમેન્ટ્રી સાથેનું સંતોનું જીવન અને ઉત્તમ ગાયકો દ્વારા ગેય રજૂઆત તે આ ઑડિયો કસેટ્સની વિશેષતા રહી. શૈલેશ ટેવાણી મીડિયાનો કર્ણપ્રિય અવાજ હરીશ ભીમાણી, રેખા ભીમાણી, બિજ ભૂષણ અને સ્વયં યોગેશ જોશી તેમ જ અનેક સહયોગીઓ સાથે વડિલબંધુ મનોજ જોશી અને તૃપ્તિ જોશી પણ આ શુભ - સંસ્કારને સંગીતમય 'સુહેતુ'ના સહયાત્રીઓ બન્યાં.

આ પ્રકારના ઑડિયો આલ્બમમાં જે ભયસ્થાન છે 'વાતકથન'નું [story telling], તે અહીં પણ છે. સુદીર્ઘ સમય સુધી શ્રોતા સંતનું જીવન અને કવન સાંભળવા એકાગ્ર રહે કે નહીં? - કહેનાર એ બરાબર કહી શકે

છે કે નહીં? સાંભળનાર કથાને ઉલ્લંઘી [overcome] કરી સીધો ગીત પર જઈને તો કસેટ પ્લે નહીં કરે ને ? - આ બધાં ભયસ્થાનો સામે 'સુહેતુ'એ સબળ ટીમને નિમંત્રીને કામ કર્યું છે. ભારત જેવા દેશોમાં જ્યાં વીડિયો અને ટેલિવિઝન શ્રેણીનું પ્રભુત્વ છે ત્યાં પણ ઑડિયો કસેટ્સનું વેચાણ અને શ્રવણ મોટા પ્રમાણમાં છે. અહીં પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં 'પ્રવાચિકા સંપુટ' [Talking books] ની પરંપરા જળવાઈ રહી છે ત્યાં 'શ્રવણી' (ઑડિયો કસેટ્સ)નું મૂલ્ય છે અને એ અર્થમાં 'સુહેતુ' દ્વારા તૈયાર થયેલી કબીર, સૂરદાસ, તુલસીદાસ અને મીરાંની આ કીર્તન શ્રેણીનું મહત્ત્વ થશે તેવી શ્રદ્ધા છે અને રહેશે. ... અભિનંદન, 'સુહેતુ' -

પ્રાપ્તિસ્થાન : કેસેટ્સ / સીડી :

૧. કહેત કબીર	૨. મીરા પ્રેમ દીવાની
૩. તુલસી કે રામ	૪. સૂર કે શ્યામ

Suhetu, P. O. Box 6404, Leicester, LE4 5YR, U.K.

e.mail : info@suhetu.com · વેબસાઈટ : www.suhetu.com

['Premmangal', B-186, Shashtrinagar (Ajmera),
Nana Mava Road, RAJKOT - 360 005, India]

સ્વીકાર મિતાક્ષરી :

ધ્યેય અને ધ્યાન : પૂજ્ય શ્રીમોટા : સંપાદક - રમેશ ભટ્ટ : હરિ ઝંઙ આશ્રમ, કુરુક્ષેત્ર, જહાંગીરપુરા, સુરત-૩૮૦ ૦૦૫, ભારત : મૂલ્ય - રૂ. ૧૦

ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ : પુસ્તક ૫ : માર્ચ ૨૦૦૬ : સંકલન - બળવંત કે. પારેખ : બળવંત કે. પારેખ ફાઉન્ડેશન, મુંબઈ :

રિલેન્ડાં કાવ્યો : અનુવાદ - ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ : પ્રકાશક - ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ, ૨૬, સરદાર પટેલ નગર, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬, ભારત : પ્રથમ મુદ્રણ - જુલાઈ, ૨૦૦૫ : પૃષ્ઠ - ૧૨૮ : કિંમત રૂ. ૫૦

અહીંથી ... : જુલી બોડન : ગુજરાતી રૂપાંતર - અદમ ટંકારવી : પ્રકાશક - ગુજરાતી રાઈસ કૉરમ, 27 James Street, BATLEY, West Yorkshire WD17 7PS U.K. : પ્રથમ આવૃત્તિ - ઑગસ્ટ, ૨૦૦૬ : કિંમત £ ૩.૦૦

ગાંધીની ફૂંપળી : ડૉ. પ્રફુલ્લ દવે : પ્રકાશક - વિચારવલોષ્ટુ પરિવાર, ૧૦૩, સુયોજન કૉમ્પલેક્સ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮, ભારત : પ્રથમ આવૃત્તિ - ઑગસ્ટ, ૨૦૦૬ : કિંમત આપી નથી

ડુગેએ થી ડુંગર (ડુંગરાભીલ બોલી શબ્દસંગ્રહ) : સંકલન - નયના પ્ર. શાહ : શ્રમિક વિકાસ સંસ્થાન, અંત્યોદય ભવન, રાવપુરા, વડોદરા - ૩૮૦ ૦૦૧, ભારત : પ્રથમ આવૃત્તિ - મે, ૨૦૦૬ : કિંમત - રૂ. વીસ

વિન્ટેજ વેલ-ટાઈન (પ્રેમમીમાંસા) : પ્રવીણ પટેલ 'શશી' : પ્રકાશક - ખ્યાતિ પબ્લિકેશન્સ, રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧, ભારત : પ્રથમ આવૃત્તિ - મે, ૨૦૦૫ : કિંમત - રૂ. ૫૦

અધૂરું સ્વપ્ન છે : નિર્મિશ ઠાકર : પ્રકાશક - રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨, બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧ : પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૬ : મૂલ્ય - રૂ. ૫૫.

'શાશ્વતી' : શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગરની ચિરંજીવપ્રભા ★ ભાર્ગવ જાની

ભાવનગર રાજ્યના રાજવી મહારાજ સર તખ્તસિંહજી દ્વારા પોતાના દીવાન શામળદાસ પરમાણંદદાસ મહેતાની ચિરંજીવ સ્મૃતિ સચવાઈ રહે એવા શુભ ઉદ્દેશથી ઈ.સ. ૧૮૮૫માં સ્થાપવામાં આવેલી, સારા ય સૌરાષ્ટ્રની પ્રથમપહેલી મહાશાળા એટલે રાષ્ટ્રીય - આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જબરું કાઠું કાઢનાર શામળદાસ કોલેજ.

શાશ્વતી : શામળદાસ કોલેજ ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓની નિર્દેશિકા (૧૮૮૫ - ૨૦૦૩) : સંપાદન સમિતિ - સનાતકુમાર દી. મહેતા, કિરીટકુમાર ર. ભટ્ટ, ભાર્ગવ બ. જાની : શામળદાસ કોલેજ પરિવાર ટ્રસ્ટ, ગિજુભાઈ બધેકા માર્ગે, ભાવનગર - ૩૬૪ ૦૦૨ : પ્રથમ આવૃત્તિ - જાન્યઆરી, ૨૦૦૫ : પાનાં ૪૮૦ : પ્રતીક મૂલ્ય : રૂ. ૧,૦૦૦/-

ભાવનગર રાજ્ય તેના સ્થાપનાકાળથી શિક્ષણના ક્ષેત્રે અગ્રેસર રહીને પૂરા સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતને નવો ચિલો ચાતરવામાં દિશાદર્શન કરાવતું રહ્યું છે એ સાથે જ ગૌરવપ્રદ ઘટના છે. ભાવનગરના પ્રજાવત્સલ રાજવીઓની પરંપરાના એક દીર્ઘદંષ્ટા અને શિક્ષણ તથા કેળવણીના બહુવિધ ક્ષેત્રના વિકાસ માટેની પ્રબળ ઈચ્છા તેમ જ 'અમારો પ્રજાજન તન-મન-ધનથી સંસ્કારના સઘળાં સુખ પ્રાપ્ત કરે' એવા રાજ્યના મુદ્રાલેખને સાર્થક કરવા પોતાનું જીવન સમર્પિત કરનાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજીએ, તત્કાલીન સમયે પોતાની સાથે કાર્યરત દીવાન શામળદાસ પરમાણંદદાસ મહેતાની કર્મઠતા, શાલીનતા, પ્રમાણિકતા, સૌજન્યતા અને આભિજ્ઞત્યપણાને યોગ્ય રીતે પિછાણીને તેઓનાં માનમાં, મૃત્યુપર્યન્ત તૈયાર કરાવેલી એવી જ્વલંત ઈમારત કે જેમાં ઈંટ, ચૂનો, પથ્થર કે રેતી - સિમેન્ટનો માત્ર ભૌતિક માળખું ઊભું કરવા જ ઉપયોગ કરાયો છે, પરંતુ એથી પણ વિશેષ રીતે કહીએ તો અહીં પૂર્ણકક્ષાના વ્યક્તિત્વનો પિંડ તૈયાર કરવામાં સહભાગી થનાર એક જીવંત મંદિરની અનભૂતિ પણ થતી રહી છે, થતી રહે છે, થતી રહેવાની છે; એ આપણી સહુની શામળદાસ કોલેજ.

શામળદાસ કોલેજે સાહિત્યિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, ધાર્મિક, વહીવટી, કાયદાકીય, રમત-ગમત તથા કલા, પત્રકારત્વ, ઈજનેરી, ચિત્રકલા જેવાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં જળહળતી પ્રતિભાઓને પ્રસ્થાપિત કરીને માત્ર ગુજરાત રાજ્યને જ નહીં, પરંતુ ભારતવર્ષને અને વૈશ્વિક કક્ષાએ પણ એક આગવી - અલગ ઓળખ ઊભી કરી છે. આ બહુવિધ ક્ષેત્રોના નામાંકિત મહાનુભાવો પર અછડતી નજર કરીએ તો રાજકીય ક્ષેત્રે મહાત્મા ગાંધી, બળવંતરાય મહેતા, પ્રભુદાસ પટવારી, ઘનશ્યામ ઓઝા, દેવેન્દ્રભા દેસાઈ; સાહિત્યિક ક્ષેત્રે રામાનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, અનંતરાય રાવળ, ઝવેરચંદ મેઘાણી હરિવલ્લભ ભાયાણી, બ.ક. ઠાકોર, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી; સામાજિક ક્ષેત્રે દીપચંદ ગાર્ડી, બળવંતરાય પારેખ, ઓધવજીભાઈ પટેલ, લૉર્ડ નવનીત ધોળકિયા; આર્થિક ક્ષેત્રે જે. જે. અંબારિયા, રવિશંકર સંતોષરામ ભટ્ટ; કાયદાકીય ક્ષેત્રે સુપ્રિમ કોર્ટના પ્રથમ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ હરિલાલ કણિયા, મુંબઈ હાઈકોર્ટના પ્રથમ વકીલ ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા, રાજસ્થાનના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અમુભાઈ રવાણી, હરુભાઈ મહેતા; વહીવટી ક્ષેત્રે ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયોના પ્રથમ ડાયરેક્ટર જનરલ બિપિનભાઈ રિંઝણી, આવકવેરા ખાતાના ડિરેક્ટર જનરલ કનૈયાલાલ

દેવશંકર ધોળકિયા, ગુજરાત વિધાનસભાના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ કુંદનલાલ ધોળકિયા; ઈજનેરી ક્ષેત્રે ઉપેન્દ્રભાઈ જીવણરામ ભટ્ટ, સવાઈલાલ પંડ્યા; ચિત્રકળા ક્ષેત્રે ગુજરાતના કળાગુરુ રવિશંકર રાવળ તથા ખોડીદાસ પરમાર; પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે હસમુખ ગાંધી, વજુ કોટક, હરીન્દ દવે, ભૂપત વડોદરિયા, રતિલાલ શેઠ, નગીનદાસ સંઘવી; શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ઈન્દુપ્રસાદ ધુવ, ડોલરરાય વસાવડા, ગાયત્રીપ્રસાદ ભટ્ટ, નિરંજન દવે, ગૌરીભાઈ ભટ્ટ, હરભાઈ ત્રિવેદી, ગિજુભાઈ બધેકા, બી. ટી. ત્રિવેદી, અનિલ કાણે; રમત-ગમત તથા કલા ક્ષેત્રે કાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ કોઠારી, ચંપકલાલ પટ્ટણી, કર્નલ જોરાવરસિંહજી ગોહિલ, અશોક પટેલ (આંતરરાષ્ટ્રીય વન-ડે ક્રિકેટ ટીમના સૌરાષ્ટ્રના એક માત્ર સભ્ય); સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે કિરીટ વ્યાસ, જિતુ ભટ્ટ, પીયૂષ પારાશર્ય, મુરલી મેઘાણી; ધાર્મિક ક્ષેત્રે રાજર્ષિ મુનિ જેવી વિદ્વત્પ્રતિભાઓના પ્રકાશ થકી આ કોલેજની છબિ વિશેષ ઉજળી બની છે.

આ સંસ્થાના પાંચ વિદ્યાર્થીઓ, નાનાભાઈ ભટ્ટ (દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના સ્થાપક), નૌતમલાલ ભગવાનલાલ ભટ્ટ (નેશનલ ક્રિકેટલ લેબોરેટરીના, પ્રથમ ડિરેક્ટર), રવિશંકર રાવળ (કળાગુરુ તથા "કુમાર" જેવા ઉત્કૃષ્ટ માસિકના સ્થાપક), જે. જે. અંબારિયા (આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાબંજોળના એકિક્ષુટિવ ડાયરેક્ટર તથા ભારતીય રિઝર્વ બેન્કના ડેપ્યુટી ગવર્નર) અને માનસિંહ રાણા (ભારત સરકારના મુખ્ય આર્કિટેક તથા ન્યૂ યૉર્ક - કેનેડા ખાતે ભવ્ય પેવેલિયન ડિઝાઇન આપનાર)ને ભારત સરકાર તરફથી અનુક્રમે ૧૯૬૦, ૧૯૬૮, ૧૯૬૫, ૧૯૬૭ અને ૧૯૬૭નાં વર્ષમાં 'પદ્મશ્રી' ઈલકાબથી નવાજવામાં આવ્યાં, એ વાત સંસ્થાની શૈક્ષણિક ધરોહર કેટલી મજબૂત છે તેની સાબિતી આપે છે.

શામળદાસ કોલેજના (વિજ્ઞાન અને વિનયન વિદ્યશાખાના) ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓની નિર્દેશિકા - નામે 'શાશ્વતી' (૧૮૮૫ - ૨૦૦૩) - હમણાં, થોડા સમય પહેલાં પ્રગટ થઈ. નિર્દેશિકાનું નામાભિધાન જ સૂચવે છે કે, શામળદાસ કોલેજ એક જમાનામાં ચિરંજીવ હતી, પ્રવર્તમાન સમયમાં સહુના સ્મૃતિપટ પર દશ્યમાન છે અને અનાગતમાં પણ એ પોતાની ઓજસ્વિતાને બરકરાર રાખવાની છે. નિર્દેશિકાના મુખપૃષ્ઠ પર અત્યાર સુધીમાં જે ચાર ભવન (માજરાજ ગર્લ્સ હાઈ સ્કૂલ, આયુર્વેદિક કોલેજ, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ કોલેજ અને હાલની શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજ)માં આ કોલેજ પોતાની વિદ્યાપાંખને વિસ્તારી છે તેનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત પ્રવર્તમાન આચાર્ય ડૉ. એ. એ. શેખ, ડૉ. કિરીટભાઈ ભટ્ટ, પ્રા. સનાતભાઈ મહેતા, ભૂતપૂર્વ આચાર્ય ગંભીરસિંહજી ગોહિલ, પ્રા. જયંતીભાઈ ગોહિલ અને પ્રા. એલ. યુ. વાઢેળ દ્વારા કોલેજની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ, 'શાશ્વતી' નિર્દેશિકાનું બંધારણ, તેની ગોઠવણ, તેજસ્વી વિદ્યાપ્રતિભાઓ, વગેરે સંબંધી લેખસામગ્રી પીરસવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ ૧૭ આચાર્યોના ફોટોગ્રાફ સાથે તેઓના કાર્યકાળની ગતિવિધિ દર્શાવતો લેખ સમાવાયેલ છે. એ પછી મહાત્મા ગાંધી, મહારાજ સર તખ્તસિંહજી, દીવાન શામળદાસ પરમાણંદદાસ મહેતા, મહારાજ સર કૃષ્ણકુમારસિંહજી, દીવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, તમિળનાડુના રાજ્યપાલ પ્રભુદાસ પટવારી, ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીઓ બળવંતરાય મહેતા અને ઘનશ્યામભાઈ ઓઝા, 'પદ્મશ્રી' પ્રાપ્ત નાનાભાઈ ભટ્ટ, રવિશંકર રાવળ, નૌતમલાલ ભટ્ટ અને

મીમી ની કિટુ ગાની ?

□ ઈન્દુભાઈ જી. દવે

(૨૯)

નાને મોઢે મોટી વાત્યું કરે છે, કાઢી મૂકો !

અંગ્રેજ સળગતું ઘર કૃષ્ણાર્પણ કરી પોતાને ઘરે સિધાવ્યા, પણ ભારતમાં અંધાધૂંધીનો માહોલ મૂકતા ગયા. પાકિસ્તાનનું અલગ રાજ, રજવાડાંઓનું અલગ સંગઠન અને હરિજનોની અલગ માગણી. આ બધી નાગર્યુડમાં ભારત દેશ ભીંસાતો હતો. સાલ હતી સન ૧૯૪૮ની. ભારતના ગૃહપ્રધાન હતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. તેમની કુનેહ અને દૂરદેશીથી સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થવાની પ્રક્રિયા ચાલુ થઈ ગયેલી. રાજવીઓ સંઘની રચના કરવાની પેરવી કરી રહ્યા હતા. તેમના મોવડી હતા જામનગરના જામસાહેબ દિગ્વિજયસિંહજી. સરદાર સાહેબે કહેલું કે 'હવે (આઝાદી મળ્યા પછી) રાજવીઓ લોકોના ટ્રસ્ટીઓ છે.' જામસાહેબે ઉચ્ચારેલું કે 'સરદાર મારા નાના ભાઈ જેવા છે.' સરદાર પટેલે જાદુગરની જેમ રાજવી સસલાંઓને એક પછી એક ઝોળીમાં નાખવા માંડેલાં. આવું ન થયું હોત તો ભારત ત્રણ દેશમાં વિભક્ત થઈ ગયો હોત! સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાક મગતરા જેવા રાજવીઓ સરદાર પટેલના વ્યૂહમાંથી છટકવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. તેમાં લીંબડી રાજ્યના વહીવટદાર કુમાર ફતેહસિંહજી મોખરે હતા. પ્રપંચી વ્યક્તિ તરીકે તેમની ખ્યાતિ ફેલાયેલી હતી. લોકો એમને 'કાકાસાહેબ' નામથી સંબોધતા.

આ કાકાસાહેબે એક ચોપાનિયું બહાર પાડ્યું કે લીંબડી રાજ્યે એકમમાં ભળવું કે નહીં તેની વિચારણા કરવા બધી જ્ઞાતિઓના

'શાશ્વતી' નિર્દેશિકા તૈયાર કરવા માટે દાન આપનાર દાતા દીપચંદભાઈ ગાર્ડીના મોટા ફોટોગ્રાફ તેમ જ તેઓનાં જીવન - કવન સંબંધી માહિતી ટૂંકમાં દર્શાવાઈ છે. ફોટોગ્રાફની વિગતોનો વિભાગ પૂર્ણ થયા પછી નિર્દેશિકાની ગોઠવણી દશક અનુસાર કરવામાં આવી છે. જેમાં પહેલાં અધિકરણ સાથે વિદ્યાર્થીઓની વિગત અને તે પછી વિદ્યાર્થીઓના માત્ર નામોલ્લેખની વિગત જોવા મળે છે.

લગભગ એક દશકની જહેમત પછી તૈયાર થયેલી આ નિર્દેશિકા એક મહાવિદ્યાલયની બહુઆયામી ભૂમિકાને તો પ્રજા સમક્ષ ઉજાગર કરે જ છે; સાથોસાથ આ લેખમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના સંસ્થાનાં વિધવિધ ક્ષેત્રોનાં પ્રદાનને અલગ અલગ રીતે મૂલવવા એક મોટા પ્રકલ્પની પ્રબળ સંભાવનાને પૂર્ણ કરવા લેખિત સ્વરૂપની કાચી પણ નક્કર પૃષ્ઠભૂમિ પણ બાંધી આપે છે. તદ્દુપરાંત, 'શ્યામલ' નામે રોચક વાર્ષિક સામયિક પણ કાંલેજ દ્વારા વરસોથી પ્રકાશિત થતું રહ્યું છે.

સવા શતાબ્દીના આરે આવીને ઊભેલી આ વિદ્યાસંસ્થાનું પોત હજુ પણ વધુ ને વધુ મજબૂત બને એ દિશામાં અત્યારથી જ વિચારણાઓનો દોર શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. અલબત્ત, અત્યાર સુધીના ૧૨૧ વર્ષના કુલ ૭૫,૦૦૦થી ૧,૦૦,૦૦૦ જેટલાં જ્ઞાનપિપાસુ છાત્રોનું આ બહોળું કુટુંબ એક વટવૃક્ષની માફક આવનારા દિવસોમાં તેની શાખા - પ્રશાખાને વિસ્તારે તથા જરૂરિયાત ઊભી થયે તન-મન-ધનથી સાચા અર્થમાં તે સંસ્થાને સમૃદ્ધિના શિખર સર કરાવે એ જ અભ્યર્થના.

[Librarian : Shamaldas College, Gijubhai Badheka Marg,

BHAVNAGAR - 364 002, India]

આગેવાનોની એક સભા બાહેલા પરામાં આવેલી સ્થાનકવાસી જૈન ભોજનશાળામાં મળશે. (વાસ્તારીખ યાદ નથી.) પટેલ જ્ઞાતિના લાલજીભાઈ તેમાં કર્તાહત્તા હતા. અમે સર્વોદય સંઘી સ્વયંસેવકો ભેગા થયા અને નક્કી કર્યું કે એ સભામાં મારે જોડાવું અને બાકીનાએ ભોજનશાળાના ઝાંપાની બહાર રહેવું. જરૂર પડે તો જ અંદર આવવું. આમ હું એ સભામાં સામેલ થયો. દરેક જ્ઞાતિના આગેવાનોએ પ્રવચનો કર્યાં. બધાનો પ્રધાન સૂર એવો હતો કે લીંબડી રાજ્ય સ્વાયત્ત છે. કુમાર ફતેહસિંહજીના વહીવટથી લોકોને સંતોષ છે. લીંબડી રાજ્યને એકમમાં ભળવાની જરૂર નથી. વગેરે ... વગેરે ... પ્રવચનોના અંતે ઠરાવ મુકાયો. જેના શબ્દો આવા હતા : 'આથી લીંબડીની સમગ્ર પ્રજા ઠરાવે છે કે ...' અને હું તરત ઊભો થયો. મંચ પાસે પહોંચી લાલજીભાઈના હાથમાંથી માઈક જૂટી લીધું ને મોટા અવાજે હું બોલવા માંડ્યો કે, 'આ ઠરાવના શબ્દો બરાબર નથી. આ સભા સમગ્ર પ્રજાની પ્રતિનિધિ નથી. ચોપાનિયાંના આધારે આ સભા જ્ઞાતિઓના આગેવાનોની છે. માટે ઠરાવમાં એમ લખવું જોઈએ કે જ્ઞાતિ પટેલો એવો ઠરાવ કરે છે કે ...' ધરાવ લોકનેતા તરીકે સભા ગજાવવાનો મહાવરો મને પડી ગયેલો, તે અહીં કામ આવ્યો.

બસ. થઈ રહ્યું. આગેવાનો મારી સામે ઘૂરકવા લાગ્યા. અને બબડવા માંડ્યા કે 'બેસાડી દો. આને કોણે બોલાવ્યો છે? નાને મોઢે મોટી વાત્યું કરે છે. કાઢી મૂકો.' વગેરે ... વગેરે ... મેં તેના પ્રતિભાવરૂપે માઈકમાં બરાડો પાડી કહ્યું (જેથી મારા સાગરીતો પણ સાંભળી શકે) કે 'જો આ સભા સમગ્ર પ્રજાની હોય, તો મને કાઢી મૂકવાનો અધિકાર કોઈનો નથી.' મારા આ વાક્યે બળતામાં ઘી હોમ્યું. પરિણામે હોહા થઈ પડી. ભૂમબરાડ થવા લાગ્યા. આ તકનો લાભ લઈ ઝાંપા બહાર ઊભેલા સ્વયંસેવકો રસિકલાલ શિવલાલની આગેવાની સાથે ભોજનશાળામાં ધસી આવ્યા. જ્ઞાતિજનોએ માન્યું કે મોટી ધમાલ થશે. એટલે પોતાની જાતને સાચવતાં સાચવતાં સરકવા લાગ્યા. છેવટે એ સભા વિખરાઈ ગઈ, પણ કાકાસાહેબના બે સિપાઈઓએ મને બાવડે પકડ્યો. પોલિસવાનમાં મને બેસાડીને ભોગવાવને કાંઠે આવેલા મોટા મંદિરની પડખેના સરબરાના ઊતારે લઈ ગયા. ત્યાં એક બાંકડે મને બેસાડ્યો. અને બે દેશી સિપાઈઓ મારી ચોકી કરતા ઊભા રહ્યા. એકબે વાર પાણી માગ્યું. પણ તેનો ય નનૈયો રહ્યો.

થોડી વારે ગામમાં વાત ફેલાઈ કે કાકાસાહેબના હુકમથી મને પકડવામાં આવ્યો છે ને જેલમાં ધકેલ્યો છે. ગામના કાંગેસીઓ દોડધામ કરવા લાગ્યા. હું તો નિરાંતે બાંકડે બેસી રહ્યો. બે કલાકની બાંકડાબેઠક પછી મને છોડવામાં આવ્યો. હું ચાલતો મારા ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે જોયું તો પિતા હાંચકે બેસી સ્વસ્થતાથી જૂલતા હતા, પણ મારાં બા ઉચાટમાં હતાં. મને જોઈને તે રડી પડ્યાં. હું બંનેને પગે લાગ્યો... પછી કાંગેસી આગેવાન માણેકલાલ આચાર્યના ઘરે જઈને કહ્યું કે 'હું સલામત છું!'

મામલો શાંત થઈ ગયો, પણ ત્યારથી કાકાસાહેબ વધારે ઊઘાડા પડી ગયા. તેમના પ્રપંચી દાવપેચની રમત લોકો જાણી ગયા. પરિણામે કાકાસાહેબ વિરુદ્ધ લોકમત બંધાતો ગયો. છેવટે, લીંબડી રાજ્ય એકમમાં ભળીને જ રહ્યું. ●

અહીં દીઠાં મેં ગોકુળિયાં ગામ

★ બળવંત નાયક

કોઈ પણ પ્રદેશની પ્રજાની ઓળખ મેળવવી, એમનાં વિશિષ્ટ ગુણો અને અવગુણો વિષે લખવું એટલે 'મધર ઈન્ડિયા' પુસ્તકનાં લેખિકા મિસ કેથરિન મેયોની જેમ ભારતની પ્રજાની ખાસિયતોને બદલે પ્રજાની રહેણીકરણની બગદાઈ જ કરવાની. અહીં એવું કશું ય નથી. અહીં સ્વિસ પ્રજાની વાતો છે. એમનો સ્વભાવ, રહેણીકરણ, એમના રીતરિવાજ, એમનું જીવન - કવન ઉપરાંત દેશનું નિર્દેભ અને નિર્મમ વર્ણન, ટૂંકમાં, પ્રસ્તુત.

પ્રાકૃતિક સૌંદર્યધામ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ મારું પ્રિય સ્થળ. તેમાં ય હાલમાં બન્ને પુત્રો અને તે અગાઉ પુત્રી અને જમાઈનાં નોકરી અર્થે ત્યાંના વસવાટને લીધે અમારે અવારનવાર ત્યાં જવાનું થાય છે. પરિણામે એ દેશની પ્રજાનો પરિચય થતો રહ્યો છે. તેમની રહેણીકરણ, રીતભાત, રિવાજ અને મહત્ત્વના પર્વો અને પ્રસંગો વિષે જાતમાહિતી પ્રાપ્ત થવા પામી છે.

દરેક પ્રજાને લાગે છે કે પોતે બીજી પ્રજા કરતાં મુઠ્ઠી ઊંચેરી છે. બ્રિટનની પ્રજા એના અતીતના અત્યાદરમાં રાચે છે. ભારતવાસીઓને પોતાની આધ્યાત્મિકતાની શોખી છે. જર્મન પ્રજા પોતાને 'સબસે બડ સા'બ' માને છે. ફ્રાન્સની પ્રજાને પોતાની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારનું આગવું ધામ હોવાનું ઊગું છે. તો ભૌતિક સમૃદ્ધિની ઊભમાં થસતી અમેરિકન પ્રજાને 'ધ મોસ્ટ પાવરફુલ નેશન ઓન ધ અર્થ'નું અભિમાન છે. ત્યારે સ્વિસ પ્રજાને અને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડને એની સ્વચ્છતાનું ગૌરવ છે. 'ક્લેન્લિનેસ ઈઝ નેક્સ્ટ ટુ ગોડલીનેસ'ના મંત્રનું અભિમાન છે. અને એ વાત સાચી છે. અહીં લંડનથી એના ગંદા માર્ગો અને ફૂટપાથ પર સબડતા ઢગલાબંધ 'રબીશ'

થેલાઓ અને તેમાંથી ફેલાતી દુર્ગંધ જોયા બાદ, અહીં ઘરનું 'રબીશ કલેક્ટ કરવાની અને એનું પેપર, કાચ, ટીનનાં ડબલાં વગેરેનું વર્ગીકરણ કરવાની પ્રથા તેમ જ ન્યૂઝપેપર્સ - મેગેઝિન્સ વગેરેને છૂટાં ન રાખતાં દોરીથી બાંધેલાં રાખવાની પડતી ફરજ અને નિરધારિત દિવસે માર્ગ પર નિયત સ્થળે તે સાંજના સમયે મૂકી આવવાની પ્રથા માટે અવશ્ય કોઈને ય માન ઉપજે. એ જ રીતે ઘોંઘાટ માટેના નિયમો - રવિવારનો દિવસ એટલે આરામનો દિવસ. તે દિવસે ઘરમાં ન ચલાવી શકાય વૉશિંગ મશીન કે ખેડૂત ન ચલાવી શકે એનું ટ્રેક્ટર. સફાઈ તો એ દેશની જ. માર્ગ પર ક્યાં ય તમને કાગળ પણ ન દેખાય. માર્ગો પરનાં વાહનો 'હૂટીંગ' ન કરી શકે. રાતના અગિયાર પછી, અવાજ કરનારને જેલની સજા ભોગવવી પડે. માર્ગોની જેમ જ ટ્રેનો, બસ વગેરે વાહનોમાં પણ સ્વચ્છતાના આવા જ નિયમો. નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનાર સજાને પાત્ર.

સ્વિસ પ્રજાનો કામનો દિવસ સવારે ૭.૩૦થી શરૂ થાય. યરપના દેશોમાં અહીં અઠવાડિયું સીધી લાંબામાં લાંબું. લોગેસ્ટ વર્કિંગ વીક. રાતે નવ વાગે એટલે તો લોકો નિંદાદેવીને ખોળે. સારી ય રાત ક્યાં ય ન ધ િંઘાટ, ન કોઈ અવાજ. નિંદાદેવી આધીન પ્રજાની ઊંઘમાં ન કોઈ ખલેલ. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની ટ્રેનો નિયત સમય કરતાં દસ સેકન્ડ મોડી ઉપડે છે. કારણ વિદેશીઓ, જેઓ હંમેશ ટ્રેન ઉપડવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે જ ડબ્બામાં ચઢતાં હોવાની એમની ટેવ.

સ્વિસ પ્રજા ભારે ઉઘમી. આળસુ નહીં પણ એશઆરામ માણી શકે એવી કામગીરી; પણ કામચોર નહીં. વ્યવહારમાં ચોક્કસ અને પ્રામાણિક. ધાર્મિક, પણ ધર્મધિ નહીં. ઉડાઉ નહીં, પણ કરકસર કરી

'બ્રિટિશ લોડાસ્ટિંગ કોરપોરેશન'ની વેબસાઈટ પર, હાલમાં, એક ચિત્રસંપૂટ મુકાયો હતો. એમાંની આ એક છબિ, સદ્ભાવે, અહીં લઈએ છીએ. છબિકાર, રિચર્ડ આર્મસ્ટ્રોન્ગ જણાવે છે : 'મારા ભાઈબંધના ડિફિટલ કેમેરાથી, ઝંઝીબારમાં, મેં આ છબિ લીધી છે.'

આ ચિત્ર જોતાં જોતાં તો મનમાં ઘણુંબધું ઊભળા મારે છે. ખરું ને ? ચિત્રવાર્તા ઊભી કરવાનો આ જોગાનુજોગ છે. જંગબારની આ વાત. દીવાલને ટેકે ટેકે ચાલતાં મુજરાતજાની વાત. સામેથી આવતો એક ઓળો. ... વારુ, વાચકોને પ્રયત્ન કરવા અને અપને તે મોકલી આપવા સહૃદય ઈજન છે. : તંત્રી

જાણનારી. મિતભાષી અને ઈન્સિક્યૂર (બિનસલામત), એકસ્ટ્રોવર્ટ (બહિરમુખી) નહીં પણ ઈન્ટ્રોવર્ટ (આંતરમુખી). સુશિક્ષિત અને શાંત. કન્ઝર્વેટિવ (રૂઢિચુસ્ત), સમૃદ્ધિવાન, એકલવાયી, સત્તાધારી અને ચોક્કસ, ઉદ્યોગી, જવાબદાર અને ભરોસાપાત્ર, શુદ્ધ દાનતવાળી, હોશિયાર અને સ્વદેશાભિમાની. ઉદારમતવાદી છતાં દેશભાવી અને ઝેનોક્ષેબિક (પરદેશીઓ અને અજાણ્યાં માટેનો ભય). - આ માટેનું કારણ દેશની મૂળ વતની પ્રજા ઉપરાંત સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં જર્મન, ઈટાલિયન, ફ્રેન્ચ અને રોમાન્સભાષી પ્રજા પણ વસે છે. એમાંના કેટલાક ઝેનોક્ષેબિક પણ નીકળવાના. - વળી, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનો ઈતિહાસ તેને માટે જવાબદાર લેખાય. આમ છતાં, મોટા ભાગની પ્રજા ખૂબ જ મળતાવડી અને મૈત્રીની ભૂખી છે. તેઓ બીજાઓ પ્રત્યે સમભાવ અને સહિષ્ણુતા દર્શાવે છે. પ્રજા મિતભાષી હોઈ બીજાઓ એમને સમજવા કે ઓળખવામાં ભૂલ કરી બેસવાના. પણ એક વખત તમે એમની સાથે દિલ ખોલીને વાત કરશો એટલે સામેથી એવો જ પ્રતિભાવ સાંપડશે. જીનિવા જેવા સ્થળે જ્યાં પરદેશીઓની સારી એવી સંખ્યા છે ત્યાં તમને ભાગ્યે જ એમનો પેલો અવગુણ દેખાય. The Swiss are a nation of diverse people who don't always see eye to eye, although generally Switzerland is a prime example of unity in diversity. - એમ કહેવાય છે તે એટલું જ સાચું છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાના વસવાટનું ધામ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ એટલે જ ભિન્નતામાં એકતાનું દર્શાવતું પૂરું પાડે છે.

મૂળ ખેતીપ્રધાન આ દેશ, ભારતની જેમ જ, ગાયનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. તે માટે દેશની પ્રકૃતિ જવાબદાર લેખી શકાય. આલ્સની છાયામાં ઉછરેલો દેશ પહાડી પ્રદેશ. પહાડોની ખીણમાં માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયેલો. આ ખીણપ્રદેશોમાં જનજીવન વિકસેલું. તે જમાનામાં પશુપાલન એમના જીવનનો આધાર. પરંપરા મુજબ આ પ્રજા હાથસાળ પર વણાટ કરવાનું શીખેલી. પશુપાલન સાથે દૂધમાંથી ચીઝ બનાવવાની ફેક્ટરી અહીં છે. ચીઝ, ચોકલેટ તેમ જ ઘડિયાળ માટે જાણીતો દેશ એની ગાયો માટે પણ એટલો જ જાણીતો દેશ છે.

પરીકથાઓમાં આવતાં તિલેસ્માતી નગરો જેવું લૂસર્ન જોવા માટે અમે, એક વાર, વહેલી સવારે નીકળી ગયાં હતાં. આ નગર વિશ્વપ્રવાસીઓનું પ્રિય ધામ. મધ્ય સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની રળિયામણી તળેટીમાં તે આવેલું છે. જૂના - નવાનો સમન્વય સાધતું રોશની, ફુવારાઓ અને રાતના સમયે ડિઝનીલેન્ડનાં જાદુ પાથરતું એક રંગીલું નગર.

નગરમાં દાખલ થતાં જ આ પરીનગરનાં જાદુ સમજવા લાગ્યાં. નજરોનજર જોયેલું અને સાંભળેલું વચ્ચે કેટલું મોટું અંતર હોય તેની રોમાંચક અનુભવ તો નગરીનાં જાદુઈ વાતાવરણમાં થોડાક સમય ભળતાં જ થવા લાગ્યો.

એને નગર કરતાં શહેર કહેવાનું મને વધુ પસંદ. લૂસર્ન નામના સરોવર કાંઠે આ શહેર આવ્યું છે. એ જ સરોવરમાંથી નદી પણ વહે છે. એક સમયે એ માછીમારોનું નાનકડું અને રળિયામણું ગામ. આજે વિશ્વપ્રવાસીઓનું માનીતું શહેર કેવી રીતે બન્યું તેનો અનુભવ પણ અમને અહીં હર પળે થતો રહ્યો. આલ્સ પર્વતની હારમાળાની ગોદમાં વસેલું આ શહેર ... અહીં આવવા માટે સુંદર એવી રેલવેવસ્થા છે. આ રેલવે લાઈન પૂર્વ આફ્રિકાનાં ગીચ જંગલોમાંથી સર્પાકારે આગળ વધતી રેલવે લાઈન જેવી જ. પણ અહીં આ રેલવે લાઈન જંગલોને બદલે બરફ આચ્છાદિત પર્વતોની ઊંચી હારમાળા પાસેથી પસાર થતી દેખાય છે. એવી જ રીતે જંગલો, ખીણો અને હરિયાળી વટાવી એના પરથી પસાર થતી કેબલ કારોમાં પર્વતમાળાની ટોચ ઉપર જતાં ઉપરનીચેનું અદ્ભુત સૌંદર્ય જોતાં જ કોઈ સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવાય. વળી આલ્સ ગિરિમાળાનાં ગિરિશૃંગો જ્યારે સૂર્યકિરણમાં ઝળકી એનાં ઉત્તુગ શૃંગોનાં ઘડી ભર દર્શન કરાવે ત્યારે કોઈ અલૌકિક અને દૈવી દૃશ્ય નજરને આંજી જતું લાગે. તે સાથે જ નીચે ધરતી પર પ્રભુના છૂટા હાથે પથરાયેલું અખૂટ એવું કુદરતી સૌંદર્ય જોતાં જ અધધધ ! એવા અવાક ઉદ્દગારો જ નીકળી આવે. આમ અહીં વિશ્વમાં બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળે તેવો અલૌકિક સૌંદર્ય, કુદરતી કળા અને માનવસર્જિત સુવિધાનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે.

લૂસર્ન શહેરનાં અન્ય આકર્ષણો છે અહીંનાં સરોવરો અને નદી કિનારાઓ પર અવારનવાર ભજવાતાં કુસ્તીના દાવ, કસરતબાજોની કવાયતના મેળાઓ, તરણસ્પર્ધાઓ અને બોટ હરીફાઈઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોડદોડ, ટેનિસ ટુર્નામેન્ટ, ગોલ્ફની સ્પર્ધા વગેરે. એ અવનવાં આકર્ષણોમાં પ્રવાસીઓને એમનો સમય ક્યારે પૂરો થઈ જાય છે, તેની ખબર પણ પડતી નથી.

અમે પણ આવાં આકર્ષણોમાં રાચતાં રાચતાં લોભામણાં લૂસર્નનાં સરોવર અને નદીકિનારે ભ્રમતાં રહ્યાં. પ્રવાસીઓનાં ટોળાં વચ્ચે મુસીબતે માર્ગ કરતાં રહ્યાં અને એની નદી પરના ખૂબ જ જાણીતા અને

જૂના એવા ચેપલબ્રિજ આગળ આવી લાગ્યાં. ઈ.સ. ૧૩૩૩માં બંધાયેલા લાકડાંના આ ભવ્ય પુલનું બાંધકામ જોવા અને એનો ઇતિહાસ જાણવા હું અધીરો બન્યો હતો. આ અષ્ટકોણ ટાવર અને પુલ જોઈ મને આપણી ઈલોરા - અજ-તાની પ્રાચીન ગુફાઓમાં કોતરેલી મૂર્તિઓની યાદ આવી ગઈ. ... આ અષ્ટકોણ ટાવરના ત્રિકોણાકારમાં ૧૧૨ જેટલી લાકડાંની તક્તીઓ પરનું કોતરકામ (લાકડાંનો પુલ બળી ગયો હતો છતાં અહીં એ જ સમયનું લાકડું વાપરી પુલનો નવેસરથી ઉધ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે. ટાવરમાંની તક્તીઓ પરનું કોતરકામ જૂના જમાનાની પ્રતિકૃતિ બન્યું છે.) જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે. ટાવરની છત માટે લાકડાંના જો ભોભના ત્રિકોણ સર્જ્યા છે તેના પર ૧૭મી સદીમાં એ કોતરકામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું અને ૨૦મી સદીમાં એનો જીર્ણોધ્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ કોતરકામમાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના ઇતિહાસ સાથે નગરીના જાણીતા પાદરી સંત લેગર અને સંત મોરિસનાં નામ અમર બનાવાયાં છે. દરેક કોતરકામ સાથે જર્મન ભાષામાં કાવ્યો છે. ૧૪મી સદીમાં બંધાયેલા લાકડાંના આ પુલને થોડાં વર્ષો પર કોઈ અકસ્માતથી આગ લાગેલી. ... લાકડાંનો આ પુલ અને પેલો અષ્ટકોણ ટાવર એ સ્થળનો ભવ્ય એવો માર્ગસૂચક સ્થંભ બન્યો છે. સ્વિસ પ્રજાને એનું ભારે ગૌરવ છે. સવિશેષ એટલા માટે કે જૂના જમાનામાં નદી ઓળંગવા માટે બાંધેલા આ પુલને અકસ્માતે આગ લાગતાં બાજુમાં બીજે નવો અને કોન્ક્રિટનો પુલ બાંધવામાં આવ્યો છે.

એ પુલ પર સારો એવો સમય પસાર કરી અમે જૂના પુલથી બહુ દૂર નહીં એવા વિશાળ પ્રોમિનાડ (પથ્થર જડેલી આમ તેમ આંટા મારવાની, હવા ખાવાની જાહેર જગ્યા) પર ઊભી કરાયેલી એક આલીશાન રેસ્ટોરોમાં બેઠેલાં સહેલાણીઓ ઠંડાં પીણાંનો આસ્વાદ કરતાં હતાં. અમે એ જગ્યાએ બહાર ગોઠવેલાં ખુરસીટેબલ પર બેસી પીણાંનો આસ્વાદ કરવા લાગ્યાં ત્યાં જ સામેનાં પાણીમાં સ્વેચ્છથી તરતાં હંસોનાં ટોળેટોળાં આવતાં દેખાતાં હતાં. જાણે ગેલમાં આવી પાણી પર સરસ તરતાં અને એકબીજાની ડોકમાં ડોક નાખતાં હંસહંસીનાં યુગ્મને જોઈ આખ ઠરતી લાગી. ... તે સાથે જ કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠની કાવ્યપંક્તિઓનું હું ગૂંજન કરી રહ્યો :

માટીથી આ મન બંધાયું
ને મનથી કંઈ ગમતા
એ મમતાની પાળે પાળે
હંસ રૂપાળાં રમતાં ...

એ સફેદ પાંખવાળાં રૂપાળાં હંસયુગ્મને જોઈ મન ધનગની ઊઠતું હતું. આ યુગ્મ એક કે બે હંસોથી ઉભરાતું ન હતું. એમની સફેદ પાંખોથી તો જાણે આકાશ ભરાઈ ઊઠ્યું હતું. ... પછી તો પોપકોર્ન નાંખી હંસોનાં યુગ્મોને બીજા સહેલાણીઓ અમારી પાસે એમને વાળવાની હરીકાઈમાં ઊતરતાં લાગ્યાં. એ દશ્ય પક્ષ જોવા જેવું હતું.

• • •

જહાંગીરે કાશ્મીર વિષે લખ્યું છે :

અગર ફિરદોસ બરહુએ જમીનસ્ત, હમીનસ્તો, હમીનસ્તો, હમીનસ્તો ...
ધરતી પર સ્વર્ગ હોય ... સમૃદ્ધિ અને સુખ હોય ... આવા આવા લોભામણા શબ્દો કોઈ તિલોસ્માતી વાર્તાઓમાં, પરીકથાઓમાં વાંચવા મળતા હોય. કવિની ફળદ્રુપ કલ્પનામાં હોય ... માનવવસવાટથી ખદબદતી ધરતી પર એવું કશું જોવાનું ન મળે. વાસ્તવિક દુનિયામાં એવા

શબ્દો શમણાંના ધુમ્મસમાં તોરણે લટકતા જ દેખાય. ... પક્ષ વાસ્તવમાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં અમે પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ નિહાળ્યું - ધરતીનું લૂણ ખોબેખોબે ઉલેચતા ખેડૂને અહીં અમે જોયો. અહીં દીઠાં અમે ગોકુળિયાં ગામ, માખણચોર કનૈયાની રમતો રમનારાઓને, ગાયોનાં ધણને ડચકારતાં નટખટ ગોવાળિયાઓને, ધનઘાન્યથી લચી પડતાં અને માઈલોનાં માઈલો સુધી ફેલાયેલાં વિશાળ ખેતરોને, ધી, દૂધ અને માખણથી ઊભરાતી નદીઓ. આ દેશ માખણ - ચીઝથી ઊભરાતો મુલક એટલે જ એ ચીઝલેન્ડ પક્ષ કહેવાય છે. સુખ નામનો કોઈ પ્રદેશ હોય તો તે અહીં હતો. સુખ, સુરખી અને લાલિત્યપૂર્ણ તેમ જ સુખી અને સમૃદ્ધ જીવન જીવતો અહીંનો માનવસમાજ અહીંનું પ્રાણીજીવન । ધરતી પરનું સ્વર્ગ અહીં મહાલતું ફરે છે.

આવા આ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભર્યા ભર્યા દેશમાં અમે ડુંગરા અને ખીણોમાં ભમ્યાં. ખળખળ વહેતાં ઝરણાંનો મીઠો મધૂરો કર્ણનાદ સાંભળ્યો. સરવરિયાંની લહેર માણી. એનાં નીલપાણીની સપાટી પર 'ફેરી'માં ધૂમ્યાં. નીલ ગગનની છાયામાં ફર્યા. વિસામો પાધો. હસ્યાં ... આફ્રિકાના વસવાટનાં રમ્ય સ્મરણોમાં ઘડીક સરી પડ્યાં ... સરવરની પાળે બેઠાં. આલીશાન હોટેલોની હાર વચ્ચેથી, પ્રોમિનાડમાં ફર્યા. કળાકારીગીરીની જૂની તક્તીઓથી મઢેલી અને સદીઓ પહેલાં સરવર પર બંધાયેલા પુલ પરે ય ફર્યા. જળરાશિનાં ઉત્તુંગ ધસારાની ભવ્યતા સર્જતાં અને ઘૂંઘવતાં જળપ્રપાતનો નિનાદ સાંભળ્યો. એના મૂળ નજીક જૂના એવા લાકડાંના પુલ સુધી પહોંચી ત્યાંથી કલાંઝઅપ છબિઓ એ નિનાદ કરતાં જળપ્રપાતને મઢ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ક્યુરિયો શોપ્સમાં 'વિન્ડોશોપિંગ' કર્યું. ... અહીં જાતજાતનાં અને ભાતભાતનાં કલાત્મક ઢીંગલીઓ, રમકડાંઓ, પહેરવાનાં સ્વેટ શર્ટ્સ, ઘડિયાળોની પ્રતિકૃતિઓ ય નિહાળી. બાણાવળી વિલિયમ ટેલનું તામ્ર પૂતળું અને આલ્સ પર્વતની તળેટીમાં દાદાને ઘરે રહેવા ગયેલી પેલી બાળવાર્તાની નાચિકા 'હાચડી' નામે ઢીંગલી યાદગીરી માટે ખરીદી. ઉત્તુંગ ટેકરીઓ ચઢ્યાં (પગે ચાલીને નહીં, હોં । કારમાં બેસીને ... એવા સરસ અને સહીસલામત રસ્તાઓ ટેકરી ઉપર જવા કંઝારાયેલા) ત્યાં ઊભાં ઊભાં દૂર ક્ષિતિજ સુધી નજર દોડાવી, ખીણની તળેટીમાં વસેલાં ગોકુળિયાં ગામોને ... નયનરમ્ય એ પ્રકૃતિસૌન્દર્યને કેમરાની આંખે ઝડપ્યાં. ઉપરથી નીલગગનની છાયા, નીચે એ આકાશ તળે અમે । એ રીતે ઊભાં ઊભાં આ દશ્યો નિહાળી રહ્યાં હતાં ત્યાં ઉમાશંકર જોશીનાં કાવ્યની પેલી પંક્તિ મારા ઉરબોલ ઝીલવા તડપતી અનુભવી : ઘેરાયા બોલ મારા ફેલાયા આભમાં; એકલો, અટૂલો ઝાંખો પડ્યો !

આ 'સમીટ' પરથી નિહાળેલું કુદરતી સૌંદર્ય જેવું જ અને જેટલું જ અનુપમ સ્વિસ પ્રજાનું સ્વાસ્થ્ય જમાવતું આસપાસનું વાતાવરણ. પ્રદૂષણમુક્ત, પર્યાવરણ; પ્રજાએ જેમ સૌંદર્યની જાળવણી કરી છે તેવી જ રીતે વાતાવરણ શુદ્ધ, સ્વચ્છ રાખવાની જવાબદારી પક્ષ સ્વેચ્છએ સ્વીકારી છે.

[48 Shackleton Road, SOUTHALL, Middlesex UB1 2JB, U.K.]

●

પગલે પગલે સાવધ રહીને, પ્રેમળતા પ્રગટાવે જ,

અંતરને અજવાળે, વીરા ! પંથ તારો કાપ્યે જો;

પંથ તારો કાપ્યે જ.

વિશ્વને વીંટળાઈ વળે એવી ભાષા મારી માતા

એક વાર વાર વ્યક્તિ એક અજાણી જગ્યાએ ફસાઈ ગઈ. રાત પસાર કરવાની હતી તેથી વારા કાઢેલા. ચારમાંનો પહેલો સુવાર. એણે સમય પસાર કરવા એક મર્તિ બનાવી. બીજો દરજી, એણે કપડાં પહેરાવ્યાં. ત્રીજો સોની, એણે ધરેણાં ચડાવ્યાં. ચોથો (વાર્તા મુજબ તો બ્રાહ્મણ પણ એને વળી કે દી આવડતું હતું ?! છતાં, વાર્તા મુજબ તો આવડે એટલે) જે હતો એણે મંત્ર કહીને સજીવન કરી. કહણાઈ સોની; તે સજીવ થએલી સોના આકર્ષણનું અને છેવટે ઝઘડાનું કારણ બની. સોના દાવાની સામે યુદ્ધો આપનારે ભામણને ભગવાન; સુવારને બાપ; દરજીદારને ભાઈ કહ્યો. ધરેણાં ચડાવનારને પત્તિ તરીકે માન્ય ગણ્યો.

એ વાત તો પતી ગઈ, પણ ભાષાની બાબતે થોડી તકલીફ થાય એવું થયું જણાય છે. ભાષા આપણી શું થાય ? આ સવાલે વિચારતો ક્યો. માતૃભાષા સમાસને જો માતૃભક્ષિ સંદર્ભે જોવા જઈએ તો ભક્ષિ તો માતા છે જ. સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં ક્યાંય તે જીવન (જોવા-જાણવા) મળ્યું હોય તો તે આ પૃથ્વી ઉપર માત્ર. ધરતી આખીનાં સૌ જીવો આ ધરતીનાં અને ધરતીનાં જ ઓશિયાળાં. હવા-પાણી-પ્રકાશ પણ એને મળે તે તો ધરતીની સ્પોન્સરશિપને લીધે જ ! ધરતી ઉપર જન્મવાથી લઈને પરણવા -કારવવા ઉપરાંત ઠેક મરણવા સુધીના અર્ચકનો ધરતીના રાજ્યા વિના શક્ય જ નહીં. પણ ધરતી ય કાંઈ એને ગાઈ બજાઈને દેખાડનારી નહીં. એ તો સંતાનોને જન્મથી લઈ મરણ સુધી છાતીએ રાખી જાણે. મરણ પછી ય ખોળામાં ઢાળી રહે.

એટલે એને નિર્વિરોધ માતા કહી. એને ખોળે પછી તો માનવી ગૂઢાથી નીકળીને જિગ્યાબાઈટ સુધી પહોંચી ગયો. વચમાં જેમજેમ એને સગવડો મળતી ગઈ તેમતેમ એને ઝઘડવાનાં કારણો ય મળતાં થયાં. જમીનની માલિકી ને ય ઝઘડવા માટે એણે આગળ કરી. જમીનના ભાગ પાડવામાં બીજાં ધણાં નિષ્પિતોમાં ભાષાને ય એણે ઝપટે લીધી. ભાષાવાર પ્રાંત રચના જેવી સગવડિયા બાબતો ય એણે કામમાં લીધી.

પણ આમાં ને આમાં એ સાંકડો અને નાનો થતો ગયો. સુભાષભાષુએ 'જયહિન્દ' આખું તે સાંકડું હતું, પણ વિનોબાને 'જય જગદેશી કાંઈ જ ઓછું ખપે નહીં. રવીન્દ્રનાથને ગાંધીથી ય દૂર જોવા મન થાય. અને કેમ ન થાય ! આ ધરતીની કુખના ભાગલા ક્યો દીકરો સહન કરે ? ધરતીનું ધરતીત્વ એની અખિલાઈમાં જ સમજાય. નહીંતર તો એક ખેતરથી વિશેષ, કે ચોરસ વાર જમીનથી એનું વિશેષ સ્થાન શું ? જોગીદાસ ખુમાણ વટે ચડ્યાં ત્યાં સુધી, 'કુંડલા પહેલું'ની રહ લઈને રહ્યા. કેટકેટલાં લોહી રેડાયાં ! પણ એમને માનવીની અખિલાઈ સમજાઈ કે તરત જ બોલી ક્રિડયા: 'હવે કુંડલા નો ખપે, બાપ !'

આ અખિલાઈ ભક્ષિના સંદર્ભે જ મળે. ભાષા જ્યાં સુધી વિશ્વને વીટી વળે નહી ત્યાં સુધી એને જનેતાએ સૌથી પહેલો શબ્દ પાયો હોઈ માતાની ભાષા તરીકે, મધર-ટંગ તરીકે જ જોઈ શકાય. સગી જનેતાના સ્થાને પહેલો શબ્દ પીવડાવનારી કોઈ પર-મા પણ પરમ-મા તરીકે રહે તો એની ભાષા એ જ બાલકની માતૃભાષા ગણાય. માતા કદી ભાગ પડાવે નહી, ભલે માતાના ખુદના ભાગ પડે !

આ ભાષા એની છાયામાં આવનાર સૌની બની રહે. એ કોઈની સુવાંગ બની રહે એટલે એને અધરી બનાવી દઈને કે એ અમારા ભેત્રની જ બાબત

એટલે અમે જ ધણી એવો કાંલો કોઈ રાખે તો એવી 'કેકાકેક'ને ય કેકી દેવાની રહે. ભાષા સૌની, સૌને હાથવગી હોય જે સૌને વીંટળાઈ વળીને એક સ્વસ્થ-સુગ્રહિત સમાજ સર્જી આપે. સરસ્વતીના દિવ્ય કરોમાં ચિરાજતી વિદ્યાના મુસંકલિત સ્વરો જેવી સુંદર સમાજ રચનાને સર્જી આપે એવી સર્વધિય ભાષા પછી ભલે તે પ્રાદેશિક કેમ ન હોય, એની આરાધના કરવી રહી.

- જુગલકિશોર

સબકો સન્મતિ

ગુજરાતીએ આપણને એક શબ્દ આપ્યો, 'આપણે'. અંગ્રેજીમાં 'વી' શબ્દ, અમે અને આપણે બંને માટે વપરાય છે. એવું જ હિંદીમાં છે. ત્યાં 'હમ' શબ્દથી અમે અને આપણે બંને પ્રગટ થાય છે. ગુજરાતીઓ બંને વચ્ચે ભેદ કરીને બંનેનું અલગ મહત્ત્વ સ્થાપે છે. અમે કહેતાં જ એક જુદો ચોક્કે બની જાય છે. એમાં તમે અભિપ્રેત હોય જ. અમે ના ઉચ્ચાર સાથે જ તમે એક અલગ જણ, એવું આપોઆપ સાબિત થઈને જ રહે છે.

'આપણે' શબ્દ આ બધા ભેદને ઊભા થવામાંથી જ રોકી દઈને એક સંગઠિતતા બનાવી આપે છે, જેમાં કોઈ જાતની કૃત્રિમતા હોવાની શંકા ય ન થાય ! 'આપણે' નઈ-તાલિમનો કે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનો સાવ સહજ અને હાથવગો શબ્દ છે, જે ભણતરને આદાનપ્રદાનના એક મહત્ત્વના પરિમાણ તરીકે સ્થાપી દે છે.

'સખ કો સન્મતિ' માં કોણ જાણે કેમ પણ સન્મતિ માટેની જરૂરિયાતની બાબતે હું કે અમે એમાંથી નીકળી જતાં હોય, એવી ભાંતિ તે શબ્દો કરાવી દેતા જણાય છે. વર્ષો પહેલાં એક ક્ષિત્યક વાંચ્યાંનું યાદ આવે છે : 'હે ભગવાન ! સૌને સદ્ભુધિ આપજે; પણ શરુઆત મારાથી કરજે !' (આમાં 'પણ' શબ્દ મારો ઉમેરો છે. મૂળમાં પણની જગ્યાએ 'ને' છે.)

'રઘુપતિ રાઘવ રાજરામ'માં 'ર'ની બહુલતા એક કામ સિધ્ધ કરી આપે છે એ અર્થ પણ એ જ રીતે 'સખ કો સન્મતિ'માં ય એને ચલાવી લેવું કેટલું વાજબી ? ત્યાં 'હમ કો સન્મતિ' એમ ન ચાલે ? (અહીં પેલો જુદો ચોક્કે થાય તો પણ વાજબી છે, કારણ કે સદ્ભુધિની વહેંચણી થાય ત્યારે એને માટે પડાપડી કરવામાં વાંધો નહીં ! સંપત્તિ માટે બીજાની ભલામણ, ને સન્મતિ માટે પોતાનું નામ આગળ કરવામાં કશો જ વાંધો હોય નહીં !

'હમ કો સન્મતિ દે, ભગવાન'; સામાવાળાની સન્મતિ માટેની માંગણી એ કરે, ન કરે, એ અમારે નથી જોવાનું. એ જોવા પરતી ય દુર્ભુધિ અમને ન મળે, એ પણ જોવાનું રહે !

મોરારિબાપુ આ શિક્ષણકાર્ય આરંભથી જ કરતા આવ્યા છે. એઓ બીજાથી જુદા પડે છે તેમાં આ શબ્દોની મેં ઝીણું કાંતીને કરી એવી રમાયણ જ રહેલી છે. તમે નહીં જાણતા હો, પણ એમનું અધ્યાપન મંદિરનું શિક્ષણ જન્માબદ પાસેના સર્વોદય આશ્રમ, શાહપુરમાં થયું છે. બીજા એક વાત પણ તમને જણાવું, જે તેઓ પણ જાણતા નથી. (એ જાણવાની એમને કે કોઈને ય જરૂર નથી !), કે આ જુગલકિશોર પણ ત્યાં જ મેટ્રિક થયા છે. મદિનાબહેનના ખોળા પાસે બેસીને અક્બરભાઈ ને ઈસ્માઈલદાદા પાસે જીવનના પહેલા પાઠો ત્યાં મળ્યા હતા. ૧૯૨૦માં છટ્ટયા પછી ત્રણેક વરસે બાપુ ત્યાં ભણ્યા. બાપુનું આકર્ષણ સહુને છે તેનાં અનેક કારણોમાંનું એક તે તેમનું સર્વોદય સંસ્થાઓ સાથેનું સાલુજ્ય છે. એમનો આ પાયો બહુ જ ઉપયોગી સિધ્ધ થયો છે. આપણને એક સર્વોદથી અને નઈ-તાલિમનો કલાકાર સાંપડ્યો છે એ વાત બહુ જ કિમતી છે. તેઓ દરિયામાં કે હવામાં જ નહીં, પાકિસ્તાનમાં પણ કલા કરવા જાય તે સાવ સહજ છે. અખિ વચ્ચે એમણે ભલે કલા કરી નહી પણ આપણા સમાજે તો તેમને અખિ પરીશામાં ય બેસાડી જોયા છે.

આવનારા ગાંધી દિવસોના સંદર્ભે આ લાંબી લેખણે લખાઈ ગયું. એને મારી બાપુ(બંને બાપુઓ !) પ્રત્યેની અંજલિ રૂપે ગણી લેવા વિનંતિ છે.

- જુગલકિશોર

[12, Satyanarayan Society - 1, Vejalpur Road, AHMEDABAD
- 380 051, India]

એતાનશ્રી -

'આ મારી બહેન કે દીકરી હોઈ શકે' - નો ય પ્રશ્ન !

○ "ઓપિનિયન"ના જૂન ૨૦૦૬ના અંકમાં, ડહ્યાભાઈ મિસ્ત્રીએ કલાકાર હુસેનનાં ચિત્રોનો બચાવ કર્યો અને જુલાઈમાં વિનય કવિએ એના જવાબમાં લખ્યું કે, "મારા જેવા અનેક એ ચિત્રકારની હિંમતને દાદ દેત ... જે એણે બે નગ્ન ચિત્રો દોરી એકની નીચે 'આ મારી મા છે' અને બીજા નીચે 'આ મારી બહેન છે' એમ લખ્યું હોત." એ વાંચી મને અહીં મારા વિચારો મૂકવાનું મન થયું. આમાં કોઈ વિખવાદ ઊભો કરવાની ભાવના નથી, ખાલી વિષ વગરનો વાર્તાલાપ શરૂ કરવાનો ઈરાદો છે.

જે દેશનાં નરનારીઓ તેમના સૌથી આરાધ્ય દેવ શિવને પૂજવા શિવની જનનેન્દ્રીયની મૂર્તિને ચંદન લગાડી બહુ સ્વસ્થતાથી પૂજે છે, જ્યાં અજન્તા ઈલોરામાં જગપ્રસિધ્ધ શિલાચિત્રો આવરણ વગરની માનવ આકૃતિઓ દેખાડતી હોય, જ્યાં ખજૂરાહીનાં શિલ્પો તદ્દન નિર્લેપતાથી અને સંકોચ વગર સ્ત્રી-પુરુષની કીડાઓ મૂર્ત કરે છે, તે દેશમાં નિર્વસ્ત્રતા કે કામકીડા વિશે, આટલી સૂગ શાને ?

આજની વૃધ્ધા ગઈ કાલની માતા હોય. એ પહેલાં કોઈની કામાક્ષી હોય. એ પહેલાં કોઈ જોબનઝૂક મુગ્ધા અને એ પહેલાં રૂમઝૂમતી, ઠેકઠા મારતી કિશોરી હોય કે હાથમાં ઊંચકી વહાલ કરવાનું મન થાય તેવી બાલિકા હોય ... એમાં એક જ વ્યક્તિનાં જુદાં રૂપો છે. હર માતાની પાછળ કામ, વિષયભોગ છુપાયેલો છે, અનિવાર્ય છે.

અને બીજો પ્રશ્ન પણ મનમાં ફણગે છે. આપણી કિલ્મોમાં કોઈ નૃત્ય ન આવે તો અપૂર્ણ ગણાય છે. સુંદર અભિનેત્રીઓ આણં, આકર્ષક વેષ પહેરી નૃત્ય કરે એમાં આપણને કોઈ સુસ્ખિભંગ કદી દેખાતો નથી. એ જોઈને કદી કોઈને 'આ મારી બહેન કે દીકરી હોઈ શકે' એવો પ્રશ્ન થાય છે ખરો ? ઊલટાનું આપણા સામાજિક કાર્યક્રમોમાં એનું આપણી બહેનો, દીકરીઓ કે પૌત્રીઓ એ જ મુદાઓનું, એ જ વેષભૂષાઓનું આબેહૂબ અનુકરણ કરે છે ત્યારે આપણે તાળીઓ નથી પાડતા ?

અમારા સૌરાષ્ટ્રમાં આકર્ષક નારીઓ માટે એક શબ્દપ્રયોગ છે : 'ઉઘાડી ઊભી હોય તો આંખ ઠરે એવી છે.' એમાં સંભળાતાં સહજતા - નિર્દોષતા - જુગુપ્સા વગરના એક સૌંદર્યનો સ્વીકાર આપણે અપનાવી ન શકીએ ?

વારુ, અનિલ વ્યાસે ૨૬ સપ્ટેમ્બરના અંકમાં, મારા વાર્તાસંગ્રહ, 'અમે ભાનવગરનાં' વિષે બે મીઠા શબ્દો લખ્યા. એ બદલ ખૂબ આભાર. પહેલાં પહેલાં તો એમનું એક કથન 'અહીં લંડનમાં બેઠાં બેઠાં વિવેચન કરવાનો કોઈ પ્રયાસ નથી' વાત તદ્દન નકામી છે. જેને જેને વાંચવાનો શોખ હોય અને વાંચી પોતાનો અભિપ્રાય શબ્દોમાં મૂકવાનું મન થાય એ સૌને એ દર્શાવવાનો અને એને 'વિવેચન' કહેવાનો પૂરો હક છે. વળી, 'વાણીસ્વાતંત્ર્ય'માં સૌ મનમાં આવે તે કહી શકે છે, એનું જ આ એક અંગ

છે. એટલે કશો સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી. વલ્લકમ !

હું આને વાર્તાસંગ્રહ કહું તેથી બધી કૃતિઓ વાર્તા બની જતી નથી એ તો હું સમજ્યો અને હું પણ જરા ગૂંચવાયો છું કે વાર્તા કોને કહેવી. પહેલાં તો સીધું હતું કે વાર્તા એટલે ચારેક તબક્કાઓમાં પસાર થતી પ્રસંગોની હારમાળામાં - પ્રસ્તાવના, પ્રશ્નનો ઉદભવ, પરાકાષ્ટ અને અંતે તેનું નિરાકરણ આવે એટલે વાર્તા બને - અંત આનંદમય આવે કે કરુણાન્ત આવે, રમૂજ કરાવે એવો હોય કે વિચારતા કરી મૂકે એવો હોય. એમાં પાત્રો હોય, ઘટનાઓ હોય, ન હોય લેખકનાં ભાષણો કે તેમની વિદ્વતાનું પ્રદર્શન કે બોધપાઠ ! ઓ. હેન્રી જેવાએ અંતમાં જરા ચમકાવવાની વાત આદરી. અને કાકા આણ્ણિ કમ્પનીએ 'અવાર્તા-વાર્તા' શરૂ કરી જેમાં કશું જ થવાની જરૂર નથી, કોયડો ઊભો કર્યો હોય તો ઉકેલવાની કશી જરૂર નથી - અને મારા જેવાને લાગે કે એ વાંચવાની કશી જરૂર નથી.

આજના સંદર્ભમાં કોને વાર્તા કહેવી કે ન કહેવી એ ધૂંધળું બની ગયું છે એટલે જ્યારે કોઈ કહે કે આ વાર્તા થતી નથી ત્યારે ગુમસૂમ બેઠો રહું છું - સમજ્યા વિના. એમાં કોઈ પાસે કંઈ ગાઈડલાઈન હોય તો મોકલવા વિનંતી કરું ?

એક નથી સમજતો શબ્દ : 'ઝયાસપોરા' ! ડિક્શનેરી પ્રમાણે એક પ્રદેશને છોડી બીજે ફેવાઈ ગયેલા લોકો. ગુજરાતમાંથી અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ આવી વસેલાંઓના વિચારો ગુજરાતીમાં હોય તો ગુજરાતીમાં લખે, વિક્રમ શેઠ કે અનિતા દેસાઈનું અંગ્રેજી મારા કરતાં સારું અને એમના વિચારો અંગ્રેજીમાં થતા હોય એટલે એ અંગ્રેજીમાં લખે. સ્મૃતિમાં પડેલાં પાત્રો, સ્મૃતિમાં પડેલા શબ્દપ્રયોગથી ઊટકી મૂકું એમાં અને ગુજરાતમાં જ વસતાં લખે એમાં જુદું વર્ગીકરણ કરવાની જરૂર શી ?

- કિશોર ચવળ

[335 B, Shawmont Avenue, PHILADELPHIA, PA - 19128, U.S.A.]

મારી વાણીમાં પ્રવેશી મારી અશુદ્ધ વાણીને શુદ્ધ કરો

○ એક વિદ્વાન પત્રલેખકે પોતાનાં નામની જોડણી ખોટી થઈ છે તેમ થોડા મહિના પૂર્વે "ઓપિનિયન"માં લખ્યાનું સ્મરે છે. તે સમયે જે વ્યાકરણના નિયમ પ્રતિ ધ્યાન દોરવાનું ચૂકી ગયો હતો તે આજે સવિનય કરી રહ્યો છું.

પરપ્રત્યય લાગતા થતી જોડણી : ઈક - ઈકા, ઈતા - ઈત, ઈની - ઈણી, ઈલ - ઈલામાં ઈ હ્રસ્વ છે. દા.ત. માસિક, ધાર્મિક, પ્રાયમિક, સાહસિક, દૈનિક અને દીપિકા, તરલિકા, પુસ્તિકા, અધ્યાપિકા, અનુક્રમણિકા.

પ્રમાણમાં કાળજી રાખવા છતાં મારી જોડણીમાં ઘણી વાર ભૂલો થાય છે - અરે, પુસ્તકો છપાય ત્યારે 'પૂકરીડીંગ' યોગ્ય રીતે ન થયું હોય ત્યારે તો પ્રકાશિત પુસ્તકોમાં પણ અનેક જોડણીભૂલો રહી જાય છે. આ ક્ષણે લંડનના સ્વ. હીરાલાલ શાહ(શિક્ષક અને 'શાંતિ - શતક'ના સંપાદક)નું સ્મરણ થઈ આવે છે. મેં તેમને મારું પુસ્તક 'થેમ્સ નદીને કાંઠેથી' ભેટ રૂપે આપ્યું હતું. તેના ફક્ત ચાર દિવસ બાદ, પુસ્તકમાં સ્વહસ્તે અનેક જોડણીક્ષતિઓ દર્શાવી તે પુસ્તક તેમણે સવિનય મને પરત કર્યું હતું. અને પછી કહ્યું હતું કે 'બીજી આવૃત્તિમાં આનો ઉપયોગ કરશો'. જે મેં સાબાર કર્યો હતો. કોઈકે કહ્યું છે : 'સમાજમાં અતંત્રતા કે અશિસ્ત ન ચાલે તો ભાષામાં કેવી રીતે ચાલે ?'

આ વિષયમાં મારે પોતાને પણ હજી ઘણું શીખવાનું છે એટલે અંતે પ્રાર્થના કરીશ : 'હે સત્યસ્વરૂપ ઈશ્વર ! મારી વાણીમાં પ્રવેશીને મારી આ

અશુદ્ધ વાણીને શુદ્ધ બનાવો.'

આ તકે એક બીજી વાત પણ લખવાની ઈચ્છા થઈ જાય છે. થોડા જ સમય પહેલાં હરિભાઈ કોઠારી લંડનના પોતાના દરેક પ્રવચન પહેલાં એક શ્લોક દ્વારા મા સરસ્વતીને પોતાની વાણીમાં વાસ કરવાનું આહવાન કરીને કહેતા કે વ્યાસપીઠ એક બહુ જ જવાબદારીનું સ્થાન છે. તેથી જાહેરમાં બોલતી દરેક વ્યક્તિએ એક એક શબ્દ ખૂબ વિચારને અંતે બોલવો જોઈએ, કારણ કે વ્યાસપીઠ પરથી ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો શ્રોતાઓનાં માનસ પર ઘણી ઊંડી અસર કરે છે.

મહામના અરવિંદે પોતાના અનન્ય ભક્ત - સાધક ચંપકલાલને તેમની કોપિત વાણી પર આ જ કારણસર કાબૂ રાખવા સમજવું હતું. જેને પરિણામે અરવિંદની દરેક આજ્ઞા માનનાર ચંપકલાલે જીવનભર મૌન સેવવાનું નક્કી કર્યું હતું. આપણમાંથી ઘણાં આમાંથી કાંઈક ગ્રહણ કરી શકીએ તેમ છીએ !

-રજનીકાન્ત જે. મહેતા

[18, Leigh Court, Byron Hill Road, HARROW-ON-THE-HILL,
Middlesex HA2 0HZ, U.K.]

સંસ્કારોની તાસીર

○ "ઓપિનિયન"ના જુલાઈ ૨૦૦૬ અંકમાં, ર.કા. ભટ્ટનું લખાણ જોઈ ગયો. પ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારો પર આડેઘડ કાઢવ ઉછાળતો પત્ર તમે શા માટે છાપ્યો હશે ? સમજતું નથી.

ર.કા. ભટ્ટે મારા વિશે ભૂંડા શબ્દોનો આશરો લીધો છે એ કદાચ એમના 'ખાનદાની' સંસ્કારોની તાસીર હોઈ શકે એ સિવાય એ વિશે શું કહી શકાય !! કુસંસ્કારો ઉધેઈના ભાઈ હોય છે, જે લાયકાતની દૃષ્ટિએ માણસને ખોખલો કરી નાખે છે. સુરેશ દલાલ વિશે એમણે જે કાંઈ લખી નાંખ્યું છે તે અફસોસજનક છે. સુરેશ દલાલ ગુજરાતી ભાષાના એક નામવર અને પ્રતિષ્ઠ કવિ, વિવેચક અને લેખક છે. તેમના સ્થાનને સમજવવા માટે સલાહિત જોઈએ, જે કદાચ ર.કા.જી પાસે ન હોય એમ લાગે છે.

ર.કા.જીએ "ઓપિનિયન"ના તંત્રી મારાથી ડરતા હોવાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, બલકે આક્ષેપ કર્યો છે. એ સંદર્ભે આટલું જ કે અમે નખશિખ મુસલમાન છીએ. અમારાથી કોઈ પણ સજ્જનને ડરવાનું ન હોય જ નહીં. 'જ્યાં અમે ત્યાં સૌ અભય.' અમે અભયદાન કરીએ. ઈ-સાનિયતના પક્ષે રહીએ. અમારે ત્યાં યહૂદીવેડા હોતા નથી. અલબત્ત અન્યાય, અસત્ય અને આંધળા હિંસાચારને, અનૈકિતાને જરૂર પડકારીએ. તેમની હામાં હા, પછી એ સુપરમેન કે સુપર પાવર હોય, અમે કરતા નથી. અમે મુસલમાન છીએ. અને અંતે મારો એક શેર :

પ્રેમ શું છે, જાણી લે
તું મને પિછાણી લે

-દીપક બારડોલીકર

[16 Whitchursh Drive, MANCHESTER M16 8BR, U.K.]

○ ઓગસ્ટનો આખો અંક જોઈવાંચીને મારી આંખોમાંથી હર્ષનાં આંસુ શ્રાવણભાદરવો થઈ વહેતાં રહ્યાં. ધન્યવાદ. હૃદયમાં ભર્યું છે તેને શબ્દો કેમ કરી ટ્રિકેલશે ?

-રતિલાલ ચંદરયા

< ratichand@gmail.com >

○ બારબાર વરસોની તમારી અઘાગ મહેનત પછી, "ઓપિનિયન"ને હવે ઈન્ટરનેટ પર તરતું નિહાળીને ખૂબ આનંદ થયો. જગતભરમાં ફેલાયા ગુજરાતી ડાયસપોરા સુધી આમ તમે પહોંચી શકશો. 'ઉત્કર્ષ'નાં નિષ્ઠાવંત જૂથને અને તમને ખોબલે ખોબલે વધાવીએ છીએ.

આ ઘટના પછી, વાચકો, ગ્રાહકો અને લેખકોનો નવોનકકોર ફાલ ફાલશે, ફૂલશે એવી આસ્થા રાખીએ છીએ.

-દયા - મનસુખ શાહ

< mb@shah1933.plus.com >

○ અભિનંદન. આ ડિજિટલ શબ્દકોશ તથા "ઓપિનિયન"ના ઓગસ્ટ અંકને વેબસાઈટ પર જોઈને બહુ રાજી થયાં. મારાં બા તો 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી જોડે સંકળાયેલાં રહ્યાં છે. એમણે ગુજરાતીનું અહીં ઘણું કામ કર્યું છે. એ આ સાંભળીને રાજીના રેડ થશે. ભીખુ પારેખનું પ્રવચન વાંચ્યું છે અને ગુજરાતી ભાષાનાં ભાવિ વિશે દરેકે કેવી કેવી વિષદ ચર્ચા છેડી છે !

-ભારતી પટેલ

< BhartiPatel@ScorpionResearch.com >

○ દરેક રીતે એક ઉત્તમ અંક. તમે બોલ્યા તેની તો કોઈ વાત જોવા ન મળી ! એવું કેમ ? વારુ, આથી નવા વાચકો મળે તેમ આજ્ઞા રાખીએ.

-પ્યારઅલી સ્તનશી

< uchrpnr@ucl.ac.uk >

○ નિર્મિશ ઠાકરે કાવ્ય જોડે રેખાંકન કરીને સરસ પ્રયાસ કર્યો છે. ધન્યવાદ.

-પ્રવીણ પટેલ 'શશી'

< pravin@kcnyc.com >

ડાયસ્પોરિક ફિલીંગ પ્રગટ છે

○ લંડનમાં જગદીશભાઈના નિવાસસ્થાને પ્રવેશું અને તમારા હસ્તાક્ષરવાળું મારાં નામનું કવર મારા અધ્યયનકક્ષમાં જાણે મારું સ્વાગત કરતું હતું. ખોલ્યું તો "ઓપિનિયન"નો જુલાઈ અંક.

પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર જ મહત્ત્વના સ્થાને તમે મુકેલી એકાંકી વાંચવા પ્રેરાયો. શમ્સુદ્દીન આગાકૃત ઉર્દૂ રચનાનો મનીષ પટેલે કરેલો અનુવાદ પૂરો - ખરો ગુજરાતી જ લાગે છે. એમને જ્યત્ત પંડ્યા ઉપરાંત અંગ્રેજી અનુવાદ પણ ખપમાં લાગ્યો હશે. ખરેખર જેને ડાયસ્પોરિક ફિલીંગ કહી શકીએ એવા એક ભાવો અનવર નવાબ અને મુનિના સંવાદોમાંથી પ્રગટે છે. નાચવા માટે આવી ચડેલી મુનિની મિત્ર છોકરી અને મિઝાસાહેબનો પ્રતિભાવ - આ આખું દૃશ્ય ભારે મોટી કટાક્ષ ફેંકી જાય છે. પાત્રોની દલીલો અને વાતચીતમાંથી પ્રજ્ઞમાનસની તાસીરનો પરિચય કરાવીને પાકિસ્તાની, બાંગલાદેશી અને હિન્દુસ્તાનીઓ આખરે ગાલીબને પોતાના માને છે. અખંડ ભારતના ખંડિત દર્શન સંદર્ભે મિઝા સાહેબનું વ્યક્તિત્વ એક કવિવ્યક્તિમત્તા તરીકે ભારોભાર ભારવટ દીસે છે. ખૂબ આનંદ થયો, નરવું નાટ્યરૂપ વાંચીને. લેખક, અનુવાદક અને ઉચિતરૂપે પ્રથમ પૃષ્ઠે પ્રકાશિત કરવા બદલ તમે પણ અભિનંદનના પૂરા અધિકારી છો. અભિનંદન.

બળવંત નાયક દ્વારા રમેશ પારેખ અને બોકરસાહેબને માટે લખાયેલ શ્રદ્ધાંજલિ એમના અભ્યાસી વ્યક્તિત્વની પરિચાલક છે. કિશોર રાવળની વાર્તામાં અને નિર્મિશ ઠાકરમાં પણ ખરે જ મજા પડી.

-બળવંત જાની

[Tirth', 264, Janakpuri, University Road, RAJKOT - 360 005, India]

‘એતાનશ્રી’નાં નામે તો નવું મેંગેઝીન શરૂ કરાયા

○ “ઓપિનિયન” જન્મતું જાય છે. ‘એતાનશ્રી’ તો ઘણું સાલે છે. ‘એતાનશ્રી’નાં નામે નવું મેંગેઝીન શરૂ કરો.

અમૃત દેસાઈના વિચારો સાથે હું સહમત નથી. ગાંધીજીને સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ બનાવ્યા એટલે આપણે સચ્ચિદાનંદને પ્રમુખ બનાવી શકીએ તેવી વાહિયાત દલીલ ગળે ઊતરતી નથી. દીપકભાઈને વાંચ્યા પછી થયું કે ‘ઝયસ્પોરા’ને ટેમ્સ નદીમાં ડૂબાડી દેવું જોઈએ. ‘એતાનશ્રી’માં જે ચર્ચા જન્મે છે તે અત્યંત વિદ્વતાનું ઊંચું સ્તર બતાવે છે. જે રસથી “ઓપિનિયન” વંચાય છે તે જ રીતે ‘એતાનશ્રી’માં પ્રતિભાવો આપવામાં વાલીઝાઓ પાછા પડતા નથી. ‘ઓપિનિયન’ના લેખોની વિવિધતા, વિચારોની વિવિધતા લાજવાબ છે. વિશેષઅંકો પણ દાદ માગી લે છે. વિનય કવિ, ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રી અને બીજાં અનેક લેખકોને ફળે એ દાદ જાય છે.

આપણા અત્યંત પ્રામાણિક મિત્ર જ્યન્તભાઈ પંડ્યાને આપણે ગુમાવ્યા છે. ભારે દુઃખ થયું છે. એ પ્રમાણિક સાહિત્યિક લેખક હતા. ‘પ્રમાણિક’ શબ્દ જાણી વિચારીને કરું છું. રાજકારણમાં પ્રમાણિક નેતા હતા. વિવેકાનંદ કૉલેજમાં અમે સાથે હતા. કૉંગ્રેસ પક્ષે ચૂંટણી લડતા હતા. ઈન્દિરાજીનો ફોટો મૂકવો પડે. તેમણે ના પાડી. પોતાના બેનર પર ઈન્દિરાજી નહીં જ. હું ચૂંટણી લડું છું, ઈન્દિરાજી નહીં. માત્ર ૨૦૦ મતે તે હારેલા. એ ભાષાવિદ્ હતા. સંસ્કૃત, ગુજરાતી, અંગ્રેજી પર પ્રભુત્વ ભારે. લખાણ સુંદર. ગુજરાતને લગતી એમની કવિતા “ઓપિનિયન”માં વાંચી જ હતી. અદ્ભુત કવિતા લખી છે.

-મંગુભાઈ આર. પટેલ

[432/B, Manthan Twins, opp. Aalay & Tanmay Flats, Judges Bungalows Road, Bodakdev, AHMEDABAD - 380 0054, India]

રવિવાર એટલે બાળકો અને કાર્યકરોની મહેફિલ

○ ઈન્દુભાઈ દવે ૮૪ વર્ષની ઉંમરે આપણને છોડી, કંઈક વધુ ઉત્તમ કાર્ય માટે પરલોક સિધાવ્યા. જૂન ૧૯૫૫થી માર્ચ ૧૯૭૩ સુધી તેમનો સંગ - સત્સંગ રહ્યો. ખૂબ મસ્ત રીતે અમે જીવ્યા છીએ. રવિવાર એટલે બાળકો ને કાર્યકરોની મહેફિલ. તેમના અવસાનના સમાચાર જગદીશ દવેની કોલમ ‘વિશ્વગિરા - ગુજરાતી’ દ્વારા જાણ્યા હતા. જગદીશભાઈ નૈરોબી ગયા હતા ત્યારે તે પણ એમને મળ્યા હતા. “ગુજરાત ટાઈમ્સ”ના ‘સપ્તક’ વિભાગમાં એ સમાચાર છપાયા હતાં. ખૂબ જ દુઃખ થયું.

સન ૧૯૫૫ પછી, ‘શિશુ કુંજ’નાં બાળકોની સંખ્યા ૩૫૦ની થઈ. ૩૪ કાર્યકરો અને ૧૮ ગુચ્છો. એ બધાંને મળે. શાંત ભાવે નિરીક્ષણ કરે, પણ કોઈને એક શબ્દ શિખામણ - સૂચનનો ન આપે. એ એમનો સ્વભાવ. વાર્તા કહેવાની રીત, કાળાં પાટિયાં પર ચિત્રો દોરી બાળવાર્તાની શરૂઆત કરે અને બધાં બાળકોને કાર્યકરોને તેમાં પકડી રાખે. ત્યારે બાળકોના ચહેરા પરના ભાવ જોવા જેવા. અમે બધાં કાર્યકરો બાળવાર્તા - ગીતો વગેરે અવારનવાર રજૂ કરીએ. પરંતુ બાળવાર્તા તો ઈન્દુભાઈની જ! બાળમાનસના પૂરા અભ્યાસી. તેમના વિષે ઘણું લખી શકાય તેમ છે, કેમ કે તે પરિચય ઘણો જૂનો અને નિકટનો છે.

થોડા સમય પહેલાં ૨૦૦૨ની સાલમાં ફરી વાર નૈરોબીમાં એમને મળવાનું થયું હતું. ત્યારે ઘણી ઘણી અમે વાતો કરી હતી. એમનાં પત્ની, બબુલહેન એ વેળા બ્હીલચેરમાં હતાં. પગનું ઓપરેશન કરાવેલું. એમનાં

અને મારાં ગીતોનો સંયુક્ત સંગ્રહ પ્રગટ કરવાનો એમને એકદમ વિચાર આવેલો. એ શક્ય થયું નહીં. મારાં ઘણાં ગીતોના એ ચાહક હતા. મારાં ગીતો, અભિનયગીતોને સાથેસાથે ગાઈ શકાય તેવો તેનો ઢાળ. ‘શિશુ કુંજ’ના વાર્ષિક મેળાવડામાં મારાં ગીતો અભિનય દ્વારા રજૂ થયાં છે.

છેલ્લે, નૈરોબી મળ્યા ત્યારે એમને ૮૦ થઈ ગયા હતા. એ પછી ય એમણે એક નાટક રજૂ કરેલું. દારેસલામમાં અનેક નાટકો રજૂ કરેલાં. તેના દિગ્દર્શક પ્રાણેશ ભટ્ટ રહેતા. કળાકારો પણ મોટા ગજના હોય. મયૂરભાઈ શુક્લ પણ હોય. મયૂરભાઈ તો શાસ્ત્રીય રાગરાગિણી જાણે ને ગાય પણ બહુ જ સારું. એમનો પહાડી અવાજ. એમને મોઢે ‘ભૈરવી’ સાંભળ્યો છે.

પ્રવીણ કે. મહેતા

[A 304, 15300 - 37th Avenue North, PLYMOUTH, MN 55446, U.S.A.]

‘એની પાસે સિગારેટ ક્યાંથી આવી?’

‘પટાવાળાની ખેચી લીધી હશે!’

ગુસ્તામાં વિકીના વાંસા પર મેં પણ એક ઘુમ્મો મારી દીધો.

‘નહીં.’ કહેતાં વિકી મને વળગી પડ્યો.

‘લો, કાટો કાન આના!’ મેં ડોક્ટર બાદલને વિકીનો હાથ બતાવતાં કહ્યું. ‘એના થેલામાંથી આ બળેલી સિગારેટ મળી છે, જુઓ?’

ડોક્ટરે વિકીને કહ્યું, જીભ દિખાઓ. વિકીએ જીભ બતાવી. ડોક્ટરે ટંગ ડિપ્રેસરથી તેના ટોન્સિલ જોવાનો દેખાવ કર્યો. પછી ડોક્ટરે ડરામણા અવાજે કહ્યું કે આજે તો વિકીની જીભ કાપી નાખવી પડશે.

ડોક્ટરે તેના કાંઝ ઉપરનો ડામ જોયો. પહેલાંની જેમ નર્સને બોલાવી મલમ લગાડી બે-રોજ બાંધવાની સૂચના આપી, અને ડરામણા અવાજે કહ્યું, ‘શયતાન કી જીભકે આપરેશન કી તૈયારી કરો.’

તે લોકોના ગયા પછી ડોક્ટરે મને કહ્યું કે બચ્ચાના કાંડે સિગારેટના ડામ છે પણ બચ્ચાએ સિગારેટ પીધી નથી. મારું બ્લડ પ્રેશર લેતાં ડોક્ટરે જણાવ્યું કે થોડા સા હાઈ છે. દવાઈ બરાબર લેતે રેહના. હું ઊભો થઈ જવા જતો હતો, તો ડોક્ટરે ‘સુણો!’ કહીને પાછો બોલાવ્યો. હું પાસે ગયો તો અચાનક ડોક્ટરે મારા ગાલે એક તમાચો મારી દીધો.

બહારથી વિકી અને નર્સની વાતોનો અવાજ આવ્યો, અને કુહાડીના ઘાની જેમ એક વિચાર મારા મગજમાં ઊંડો ઊતરી ગયો.

ડોક્ટરે મને કહેલું કે ‘યા તો જિવ્યો; યા તો પિયો!’ તે સાંભળીને લતા નહીં, મારો દીકરો મારાં સિગારેટનાં પાકિટ ચોરી લેતો હતો. છતાં પણ હું સિગારેટ છોડતો નહોતો એટલે તે પોતાના કાંડે સિગારેટના ડામ દેતો હતો. બચ્ચા હંમેશાં સચ્ચા હોતા હતા, ડોક્ટરે મને કહેલું. ત્યારે જે સમજ્યો નહોતો તે ડોક્ટરના તમાચાથી સમજ્યું હતું. મારા દીકરાને મારા મોતનો ડર હતો.

નર્સ પાસેથી વિકીને લઈને મેં તેડી લીધો. ‘બેટા, હવે હું સ્મોક નહીં કરું. પ્રોમિસ. ઓકે?’ વિકીએ એના બંને હાથ મારા ગળે વીંટાળી દીધા.

આ ઘટનાને આજ દસ વર્ષ થઈ ગયાં છે. સિગારેટની ગંધથી પણ મને હવે ઊભકા આવે છે હું આયનામાં જોઈ છું તો એક તંદુરસ્ત માણસનો ચહેરો દેખાય છે અને આંખ બંધ કરું છું તો બેબી વિકીનું ડામ દીધેલું કાંડું દેખાય છે. બચ્ચા હંમેશાં સચ્ચા હોતા હતા.

[324 Horn Lane, Acton, LONDON W3 6TH, U.K.]

ઓફિસ જવા નીકળતાં પહેલા મેં આયનામાં જોયું. વાળ ઉપર બશ ફેરવી લીધું. હાથમાં બિકેકેસ પકડી નીકળતો જ હતો ત્યાં વિકી દોડતો આવ્યો:

‘પપ્પા, હજી ઓફિસ નથી ગયા. તમે લેટ થઈ જશો, નહીં?’ કહીને તેણે મારા ખિસ્સામાંથી રૂમાલ ખેંચી લીધો.

‘અરે! લાવ પાછો, ડાહ્યું! નિશાળેથી આટલો વહેલો કેમ આવી ગયો?’

‘રાત્રું ન પાડો, એ દાઝી ગયો છે,’ પત્નીએ અંદરથી કહ્યું. ‘એટલે નિશાળે નથી મોકલ્યો.’

‘કેમ કરતાં દાઝી ગયો?’ બહારથી ખોટો કોધ દર્શાવતાં મેં કહ્યું. ‘નિશાળે નથી જવું એટલે આ બધા નખરા, સાચું બોલ?’

જવાબ દીધા વિના એ બહાર રમવા ચાલી ગયો અને રોજની ટેવ મુજબ મારું સિગારેટનું પાકિટ લેવા ટેબલનું ખાનું ખોલી જોયું તો પાકિટ નહોતું. લતાએ સંતાડી દીધું હશે? લતાને ખબર પડી ગઈ હશે? માણેકચંદની પડીકી ગયા વખતે ગુસ્સાથી બારીની બહાર ફગાવી દીધી હતી. બે દિવસ બોલી નહોતી અને આખરે માતાજીના ક્રોધ ઉપર હાથ મૂકીને ‘હવે જરદાને હાથ નહીં લગાડું’ એવું વચન લેવડાવ્યા પછી જ એનો કોધ ઠડો પડ્યો હતો. કદાચ પાકિટ પણ ફેંકી દીધું હશે. કદાચ મોટો કંકાસ કરવાની તૈયારીમાં હશે. અથવા માનતી હશે કે આમ ફેંકી દેવાથી સિગારેટ છૂટી જશે.

મારી સિગારેટ બાબત અમારા કેમિલી ડોક્ટર ગુરનામસિંઘે એકવાર ‘યા તો પિયો; યા તો જિયો!’ કહીને તેણે ખબે ધબ્બો માર્યો હતો. એનો અર્થ લતાએ સિગારેટ નહીં છોડો તો જીવશો નહીં એવો કરી, મારી પાસે ‘છોડવી’ દીધી હતી. તો પણ ખાનગીમાં હું એકાદ-બે એકાદ-બે પી લેતો હતો. આજે તેણે ટેબલના ખાનામાંથી લઈ લીધી છે. હવેથી કપડાંના કબાટના ચોરખાનામાં સંતાડીને મૂકતો જઈશ.

લાંબાં ડગલાં ભરતાં ભરતાં અમારી ગલી કોસ કરી મેઈન રોડ ઉપર હું બટુકભાઈ પાનવાળાની દુકાને આવ્યો.

‘આવો, વિઠલભાઈ સાહેબ, એક સાદું કલકત્તી?’

‘એક સાદું કલકત્તી અને એક બેન્સન એન્ડ હેજીલ.’

‘એક કલકત્તી, એક બેન્સન એન્ડ હેજીલ!’ બટુકભાઈએ જરૂર વિના મારો ઓર્ડર કન્ફર્મ કરતાં કહ્યું. પાન આપી એક સિગારેટ આપી.

‘ના, ના! એક બેન્સન એન્ડ હેજીલ એટલે એક સિગારેટ નહીં બટુકભાઈ, એક પાકિટ.’ મેં ગમ્મત કરતો હોઈ એવા ટેખાવ સાથે કહ્યું.

‘આખું પાકિટ? કાલેયે લઈ ગયા નહોતા?’

‘એમ? કાલે જ લીધું હતું?’ મેં ભૂલકણાની એકટિંગ કરી.

‘વિઠલભાઈ સાહેબ, તમને ડોક્ટરે મનાઈ કરી છે ને? રોજનું એક પાકિટ?’

‘અરે બટુકભાઈ, આ તો ક્લાયન્ટ માટેયે રાખવી પડે ને!’ એને કોણ સમજાવે કે સિગારેટનું પાકિટ લતાએ ફેંકી દીધું છે. ત્યાં બીજો ગ્રાહક આવી ગયો અને બટુકભાઈએ મને પાકિટ પકડાવી તેની તરફ ધ્યાન આપ્યું.

•••

એક દિવસ સાંજે હું ઘરે આવ્યો. મારા રૂમ તરફ કપડાં બદલવા જતો હતો ત્યાં બાજુના ઓરડામાંથી પત્નીના ઘાંટા ને વિકીના રડવાનો કોલાહલ કાને અથડાયો. હું ત્યાં પહોંચી ગયો. મારી નજરની સામે જ એણે વિકીના ગાલ પર બીજા બેચાર તમાચા ઝીકી દીધા. અને ગુસ્સામાં બોલી: ‘બોલ, નિશાળ એટલી બધી આકરી લાગે છે કે હાથે કરીને ઝામ લેવા પડે છે, હુંવર સાહેબને? ઘરને આગ લાગી જશે તો?’

‘અરે, શું વાત છે? એ બિચારાને મારે છે શા માટે?’ મેં પૂછ્યું.

તેણે મારી તરફ જોયું. કોઠથી તેની આંખો લાલઘૂમ થઈ ગઈ હતી.

‘અરે આજકાલ એનો ઉપાડો વધી ગયો છે. હજી હમણાં પહેલાંનો ઝામ રૂઆણો ત્યાં સાહેબ બીજા ઝામ લઈ આવ્યા છે!’

હું વિકીને જોઈ રહ્યો. તેના તોફાનથી અમે બંને ત્રાસી ગયાં હતાં. સ્કૂલમાંથી એની વર્તણૂક વિશે ફરિયાદો આવ્યા કરતી હતી. વિકીનો હાથ પકડીને હું તેને ડોક્ટર પાસે લઈ ગયો. ડો. ગુરનામસિંઘે મારી તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, મારી પત્નીના અસ્થમાની વાત પૂછી. મેં કહ્યું, ડોક્ટર સાહેબ આ જુઓ, આજે તો આ શાહજાદાનો ઈલાજ કરવાનો છે.

ડોક્ટરે વિકી સાથે પંજાબીમાં વાત કરી. વિકીએ તેમનું સ્ટેથોસ્કોપ ખેંચી લીધું. તો

ડોક્ટરે તેના કાનમાં ભરાવી તેનું ડાયલ મારા હાર્ટ ઉપર મૂકી સમજાવ્યું કે સ્ટેથોસ્કોપ શાના માટે વપરાય છે. વિકીએ તેમની સાથે પંજાબીમાં બહુ ગપાટા માર્યાં. એને આટલું બધું પંજાબી આવડે છે તેવી મને ખબર નહોતી. ડોક્ટરે વિકીને ડરાવતાં કહ્યું કે હવે ફરી વાર તે દાઝીને આવશે તો તેના કાન કાપવા પડશે. વિકીએ ડોક્ટરના કાન ખેંચવા માંડ્યા. મેં તેને તમાચો મારી દીધો. ડોક્ટરે નર્સને બોલાવી સૂચના આપી, ‘ઈસ શયતાન બચ્ચે કો મલમ લગાડે બે-રોજ બાંધ દો.’ પછી ડરામણા અવાજે કહ્યું, ‘ઔર એક ભારી ઈન્જેક્શન કા સૂઈ દેદો.’

નર્સે વિકીને તેડી લીધો. વિકીએ નર્સનાં ચશ્માં ખેંચી લેવા કોશિશ કરી. નર્સે તેનું નાક દબાવી વહાલ કર્યું. બંને પંજાબીમાં વાતો કરતાં કરતાં ડોક્ટરની ઓફિસમાંથી બહાર નીકળી ગયાં. ડોક્ટરે મારી નબળ પકડીને મારું બ્લડ પ્રેશર લેતાં હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘વિઠલ ભાઈજી જરા ખેલા કરો બચ્ચે સે! બચ્ચા હંમેશાં સચ્ચા હોતા હૈ.’

•••

એક મહિનો સારી રીતે પસાર થયો. એકાદ વાર પાછું પાકિટ ગુમ થયેલું. લતા મારી સામે વિચિત્ર રીતે જોતી હોય એવો વહેમ ગયેલો, પણ હમણાં તેનું ધ્યાન વિકીનાં તોફાનમાં રોકાયેલું હતું, એટલે મારાં ‘તોફાન’ બાબત કંકાસ કરવાનો સમય મળ્યો નહોતો.

પણ એક દિવસ હું ફરી ઘરે આવ્યો ત્યારે ધુસકે ધુસકે લતાને રડતી જોઈ.

‘શું થયું છે?’ મેં અકળાઈને પૂછ્યું.

‘આપણા છોકરાને શું થયું છે, મને તો મરી જવાનું મન થાય છે.’

મેં વિકી તરફ જોયું. તેણે ડાબું કાંડું બતાવ્યું. ત્યાં ફરી ઝામ હતો. મારું મગજ ભમવા લાગ્યું. મેં કોધ દબાવી વિકીને કેમ દાઝ્યો છે તે પૂછ્યું. વિકી કહેતો રહ્યો કે મને ખબર નથી. સપનામાં કોઈ દઝાડી જાય છે.

‘હવે તમારો દીકરોયે સિગારેટ પીએ છે, કરો મજા!’ લતાએ કહ્યું.

‘શું!’ હું ચોકી ગયો. ‘વિકી સિગારેટ પીએ છે? તે તારી નજરે જોયું?’

‘સ્કૂલના હેડમાસ્ટરનો ફોન હતો. બાથરૂમમાં ભરાઈને તેણે સિગારેટ સળગાવી હતી.’

(અનુસંધાન પાનાં ૨૩ પરે)